

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 6 (1972)

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969)

Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα (πίν. 27-38)

Μαρία ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

doi: [10.12681/dchae.810](https://doi.org/10.12681/dchae.810)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ Μ. (1972). Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα (πίν. 27-38). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 6, 82-129. <https://doi.org/10.12681/dchae.810>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα (πίν. 27-38)

Μαρία ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969) • Σελ. 82-129

ΑΘΗΝΑ 1972

BYZANTINA KIONOKRANA ME ANAGLYΦA ΖΩΑ *

(ΠΙΝ. 27 - 38)

Ἡ ἔρευνα τῶν βυζαντινῶν κιονοκράνων με ἀνάγλυφα ζῶα εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης αὐτῆς, στὴν ὁποίαν ἀφορμῇ ἔδωσαν δύο κιονόκρανα με ἀνάλογη διακόσμηση ἀπὸ τὴν Ἔδεσσα τῆς δυτικῆς Μακεδονίας.

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἄρθρου καλύπτει ἡ μελέτη τῶν δύο αὐτῶν παραδειγμάτων, ὡς τυπικῶν τοῦ εἴδους, ἐνὸς παλαιοχριστιανικῆς καὶ ἐνὸς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς. Στὸ δεύτερο μέρος ἐπιχειροῦμε μιὰ εὐρύτερη ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος. Μὲ βάση δηλαδὴ ὀρισμένα χρονολογημένα γλυπτὰ ἔργα προσπαθοῦμε νὰ παρουσιάσωμε τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῆς γλυπτικῆς στὸ Βυζάντιο, τὴν ὁποίαν παρακολουθοῦν καὶ τὰ κιονόκρανα με ζῶα. Εἰδικώτερη χρονολογικὴ τοποθέτηση ὅμως προτείνουμε ἐνδεικτικὰ μόνο γιὰ τὰ παραδείγματα ποὺ συγκεντρώνονται γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ καὶ παρουσιάζονται στὸ τέλος, σ' ἓνα παράρτημα τῆς μελέτης. Μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις στὰ κιονόκρανα με ἀνάγλυφα ζῶα, ποὺ διαχρονικὰ ὑπάρχουν στὸ Βυζάντιο, κλείνουν τὸ δεύτερο μέρος τῆς ἔρευνας αὐτῆς.

1. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ κιονόκρανα ποὺ θὰ μᾶς ἀποσχολήση βρίσκεται στὴν παλαιὰ Μητρόπολη τῆς Ἔδεσσας, μιὰ μεγαλόπρεπη βασιλικὴ τῶν χρόνων

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. Ν. Μουτσόπουλο ποὺ μοῦ ἔδωσε τὸ πρῶτο ὑλικὸ γιὰ τὴ μελέτη αὐτὴ καθὼς καὶ κάθε βοήθεια ποὺ τοῦ ζήτησα σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἔρευνας καὶ τὸν Γενικὸ Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Μ. Χατζηδάκη, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ διαβάσῃ τὸ χειρόγραφο καὶ νὰ μοῦ δώσῃ πολὺτιμες συμβουλές. Θερμὰ ἐπίσης εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο κ. Ντ. Μουρίκη, ποὺ διάβασε ἐπίσης τὸ χειρόγραφο. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὸν καθηγητὴ κ. Στ. Πελεκανίδη, τοὺς Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων κυρίου Δ. Λαζαρίδη καὶ Π. Λαζαρίδη, τὴν Ἐπιμελήτρια κ. Φ. Δροσογιάννη, τοὺς Ἐπιμελητὲς κυρίου Μ. Μιχαηλίδη, Ν. Νικονάνο, Ε. Τσιγαρίδα καὶ Ἀ. Δεληβορριά ποὺ εἶχαν τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ἐπιτρέψουν νὰ φωτογραφίσω καὶ νὰ σχολιάσω στὸ κείμενο τὰ κιονόκρανα με ἀρ. Παραρτήματος 10, 39, 3, 49, 25, 61, 12 - 22, 54, 76. Τοὺς καθηγητὲς Ν. Δρανδάκη καὶ Δ. Πάλλα εὐχαριστῶ γιὰ τὶς φωτογραφίες ποὺ μοῦ ἔδωσαν τοῦ ἐπιθήματος τῆς Μάνης καὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ Λεχίου. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὶς Ἐπιμελήτριες δίδες Ἐ. Κουνουπιώτου, Ν. Ἐτζέογλου, Α. Παρλαμά, Αἰκ. Ραμιοπούλου καὶ τὸν Ἐπιμελητὴ Ἰ. Τουράτσογλου ποὺ φρόντισαν γιὰ τὴ φωτογράφιση τοῦ κιονοκράνου τῆς Καλαμάτας καὶ ἐνὸς ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τῆς Βέροιας.

τῆς Τουρκοκρατίας¹. Σὲ δευτέρα χρήση σήμερα στολίζει τὸν νοτιοανατολικὸ κίονα τῆς ἐκκλησίας².

Τὸ κιονόκρανο ἀνήκει στὸν τύπο ποὺ ἀπὸ τὸν Kautzsch³ συνηθίσαμε νὰ ἀποκαλοῦμε «δίζωνο»: φύλλα ἄκανθας στὴν κάτω σειρά, προτομές κριαριῶν καὶ ἀετοὶ στὴν ἐπάνω (πίν. 27α). Τὸ ὕψος τοῦ εἶναι 0.52 μ., ἡ διάμετρος τῆς βάσεως 0.29 καὶ τοῦ ἄβακα 0.59 μ.

Μὲ τὰ χρόνια τὸ ἔργο ἔχει ὑποστῆ μικρὲς φθορὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ σημαντικώτερη εἶναι ἡ ἀποκοπὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ κριαριοῦ σὲ μιὰ γωνία.

Ὁ ἄβακας τοῦ κιοκράνου ἔχει τὴ δομικὴ μορφή τοῦ κορινθιακοῦ τύπου καὶ κοσμεῖται μὲ ραβδώσεις. Στὴν ἐπάνω ζώνη τέσσερις προτομές κριαριῶν στολίζουν τὶς γωνίες. Τὰ ζῶα, σὲ συμβατικὴ στάση μὲ τὰ δύο πόδια προεξέχοντα, μοιάζουν νὰ φέρουν τὰ φορτία τῆς στέγης, καθὼς ἀδιόρατα γέρνουν κάτω ἀπὸ τὶς γωνίες τοῦ ἄβακα· στὴ θέση αὐτή, τὰ κέρατα τῶν ζῶων θυμίζουσιν τὶς παλαιῆς ἑλικες. Τὸ μεσαῖο χῶρο κάθε πλευρᾶς, μεταξύ τῶν κριαριῶν, καλύπτουν ἀετοὶ ὄρθιοι, μετωπικοί, μὲ ἀνοιγμένες τὶς φτεροῦγες καὶ μὲ κάποια ἀνάταση τῆς κεφαλῆς ποὺ βρίσκεται στὴ θέση τοῦ παλαιοῦ «ἀνθους» τοῦ ἄβακα. Τὰ πουλιὰ κρατοῦν μὲ τὰ νύχια τοὺς ἀνάστροφα τὴ μικρὴ προτομὴ ἑνὸς βοδιοῦ καὶ ἔχουν ἐμπρὸς τοὺς ἕνα φίδι ποὺ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ στήθος τοῦ ζῶου αὐτοῦ καταλήγει στὸ γαμπρὸ ράμφος τοῦς. Ὁκτὼ φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας, ἐνωμένα στὴ βάση τοὺς καὶ γέρνοντας πρὸς τὰ ἔξω στὶς κορυφές, σχηματίζουν στεφάνη φύλλων στὸ κάτω τμήμα τοῦ κιονοκράνου. Ἡ σπεῖρα ποὺ κοσμεῖται μὲ μικρὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια τοποθετημένα μὲ τὴν κορυφὴ πρὸς τὰ κάτω συμπληρώνει τὸ σύνολο⁴.

Ἐπάνω στὴν κάπως ἀδρῆ πρώτη λάξευση τῆς πέτρας, ὅπως αὐτὴ φαίνεται στὸ σῶμα τῶν κριαριῶν, στοὺς λαιμούς τοὺς, στὸ κενὸ κάτω ἀπὸ τὰ φτερά τῶν ἀετῶν ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ σὲ δεῦτερο τεχνίτη, ἔρχεται ὁ

1. M. E. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, I, Paris 1831, σ. 81. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece* III, London 1835, σ. 273. Ἡ τοποθέτηση τῆς ἐκκλησίας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας γίνεται πρόχειρα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ σήμερα φαίνονται.

2. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἕνα σχέδιο δημοσιευμένο στὰ 1899: P. Miljukova, *Christianskija drevnosti Zapadnoj Makedonii*, *Izvestija* τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως IV, 1899, σ. 35, εἰκ. 6. R. Kautzsch, *Kapitellstudien* (Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert), Berlin - Leipzig 1936, σ. 157. P. Lemerle, *Chapiteaux chrétiens à protomes de Béliers*, *AE*, 1937, τόμ. Α', σ. 294. E. Kitzinger, *The Horse and Lion tapestry at Dumbarton Oaks*, *DOP* 3, 1946, σ. 63.

3. R. Kautzsch, ἔ. ἀ., σ. 152.

4. Γιὰ τὴν ὀνομασία τῶν μερῶν τοῦ κιονοκράνου καὶ τοὺς τύπους ποὺ ὑπάρχουν βλ. Ἄ. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, Β', Ἀθήναι 1954, σ. 278 - 338.

καλλιτέχνης να πλάση τις μορφές (πίν.27β). Στην επάνω ζώνη οι μορφές αυτές είναι ξεεργες. Τα κεφάλια των ζώων πλαστικά, με άνεση και δεξιοτεχνία γλυμμένα, εκφράζοντας κάποιον άοριστο πόνο θυμίζουν έργα «κλασσικά» ή έντυπωση αυτή όμως χάνεται άμέσως μέσα στο σύνολο, όπου οι χαραγές της σμίλης και οι όπες του τρυπάνου πολύ έντονες δηλώνουν τις λεπτομέρειες. Στην κάτω ζώνη τα τεχνοτροπικά άποτελέσματα της τεχνικής του τρυπάνου δίνουν την εξαυλωμένη μορφή της πριονωτής άκανθας έτσι καθώς προβάλλει λεπτή μπροστά από το σκοτεινό βάθος.

Άσάφεια δημιουργείται στην στιγμιαία θέα του έργου και καμμία ένότητα δεν υπάρχει στη σύνθεση. Η λεπτή στεφάνη των φύλλων μοιάζει να υποβαστάζει τις δυνατές μορφές των ζώων. Ο όριζόντιος κυματισμός έξ άλλου των πλαστικών όγκων συγκρούεται με την όρθια κατεύθυνση των πουλιών και της άκανθας και ή σκιά παιχνιδίζει άνόμοια στα διάφορα μέρη του κιονοκράνου.

Τα πριονωτά φύλλα της κάτω ζώνης προσδιορίζουν χρονολογικά, τα παραδείγματα αυτού του τύπου μέσα στα όρια του 5ου αιώνα⁵. Έτσι το κιονόκρανο, που εξετάζομε πρώτο, μπορεί να τοποθετηθή χωρίς δυσκολία σ' αυτή τη χρονική περίοδο, θέση ή όποια άλλωστε έχει ήδη υποστηριχθή⁶. Για μιá ακριβέστερη χρονολόγηση λείπουν τα ιστορικά στοιχεία που θα μπορούσαν να μς βοηθήσουν. Μόνη ή μαρτυρία ότι στα χρόνια του Ζήνωνος (474-475, 476-491) ή Έδεσσα γνώρισε ίκανούς άνδρες, που άναδείχθηκαν πολύτιμοι για την αυτοκρατορία⁷, είναι άπλως μιá ένδειξη για την τοποθέτηση του κιονοκράνου στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα. Μιá τέτοια χρονολόγηση ταιριάζει στον τρόπο άποδόσεως των άετων με τις σχηματοποιημένες φολίδες και κυρίως της πριονωτής άκανθας, άρκετά άποδεδειγμένης από το σκιερό βάθος, με πολύ λεπτές άπολήξεις των φύλλων (βλ. κατ. σ. 95). Το κιονόκρανο της Έδεσσας λοιπόν θα μπορούσε να θεωρηθή όχι έργο πρωτοποριακό αλλά έργο ώραίο — με κάποιο άκαδημαϊσμό βέβαια, βλ. τα κεφάλια των κριαριών — της περιόδου που ό «δίζωνος» τύπος ήταν στην άκμή του. Το θέμα του εργαστηρίου και του καλλιτέχνη, που εξηγεί όρισμένα στυλιστικά χαρακτηριστικά παράλληλα με την εξέλιξη στο χρόνο, δεν το θίγομε από έλλειψη στοιχείων.

Τό δεύτερο κιονόκρανο από την Έδεσσα στολίζει σήμερα τό νοτιοανατολικό κίονα της εκκλησίας των Άγ. Πέτρου και Παύλου (πίν. 28 α-β).

5. R. Kautzsch, έ. ά., σ. 161.

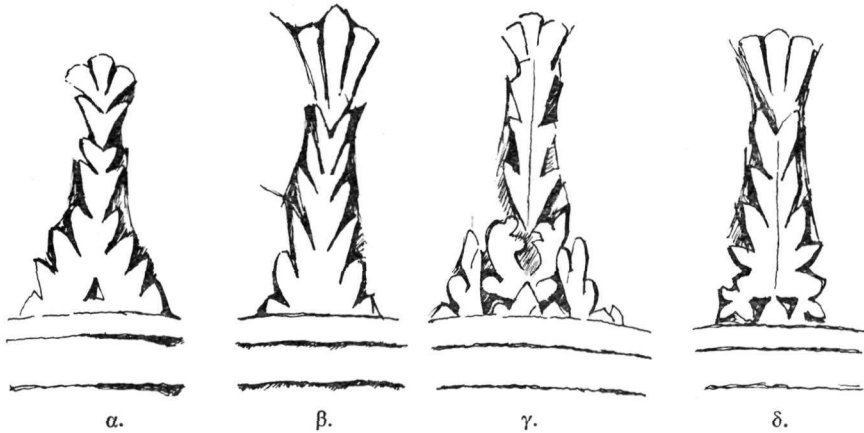
6. P. Lemerle, έ. ά., σ. 296.

7. Ε. Στουγιαννάκη, Έδεσσα ή Μακεδονική έν τη Ίστορία, Θεσσαλονίκη 1933, σ. 164 - 165.

Τὸ κιονόκρανο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐνταχθῆ σὲ κανένα ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς τύπους μὲ ζῶα. Ἡ κύρια διακόσμησή του εἶναι τέσσερις ἀετοὶ μ' ἐραλδικὸ χαρακτῆρα ποὺ καλύπτουν μὲ τὸ σῶμα τους τὶς γωνίες του· μιὰ λεπτὴ ἔξερρη ταινία διαχωρίζει μιὰ δεύτερη ζώνη, ἀκόσμητη καὶ τόσο στενὴ ποὺ ἔχει χάσει τελείως τὴν γνώριμη μορφή της.

Ἡ βάση τοῦ κιονοκράνου ἔχει περίμετρο 1.35 μ., ἐνῶ τὸ ὅλικό του ὕψος φθάνει τὰ 0.50 μ. Σῶζεται σχετικὰ σὲ καλὴ κατάσταση, καὶ μόνο μιᾶς γωνίας τὸ ἐπάνω μέρος μὲ τὸ κεφάλι καὶ τὸ λαιμὸ τοῦ πουλιοῦ ἔχει ἀποκοπῆ.

Οἱ ἀνοικτὲς φτεροῦγες τῶν ἀετῶν καὶ ἡ οὐρά τους καλύπτουν σχεδὸν ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου καὶ μόνο στὸ μέσο τῶν πλευρῶν ὑπάρχει

Εἰκ. 1. Τὰ φυλλόμορφα κοσμήματα.

ἓνα φυλλόμορφο τελείως σχηματοποιημένο κόσμημα· σαφῶς διαρθρωμένο γιὰ νὰ προσαρμοστῆ στὸν ὑπάρχοντα χῶρο καὶ λίγο διάφορο σὲ κάθε ὄψη τὸ μοτίβο αὐτὸ (εἰκ. 1α - δ) εἶναι πλατύτερο στὸ κατώτερο μέρος, ὅπου τὸ κενὸ εἶναι μεγαλύτερο, λεπταίνει πρὸς τὸ ἄνω καθὼς γίνεται δίφυλλο στὸ στενότερο σημεῖο, γιὰ ν' ἀνοίξη πάλι σὰν τρίφυλλο, ὅταν ἡ καμπυλότητα τῶν φτερῶν ἀφήνῃ μεγαλύτερο χῶρο. Οἱ ἀετοὶ κρατοῦν μὲ τὰ νύχια τους μιὰ σφαίρα· ἡ οὐρά τους, δυσανάλογα μεγάλη, ἀνοίγεται ὅπως τῶν παγωνιῶν.

Ἐξερρες οἱ μορφὲς τοῦ σώματος τῶν πουλιῶν, τῶν φτερῶν τους καὶ τοῦ φουτοῦ ἐπάνω δημιουργοῦν ἓνα ἄνισο κύμα ποὺ μοιάζει σὰ νὰ προβάλλεται μπροστὰ ἀπὸ μιὰ δεύτερη ἐπιφάνεια· ἔντονα κυματισμένη κι αὐτὴ εἶναι διαμορφωμένη ἀδρὰ κατὰ τὰ γνωστὰ σχήματα: ἡμικυλινδρικό ἐξόγκωμα στὴ μέση, στὴ θέση τοῦ παλαιοῦ «ἀνθους», ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινοῦν σὰν ἀπλοποιημένες στερεομετρικὲς μορφὲς οἱ ἔλικες, ποὺ καταλήγουν, ἀδιάγνωστες, ἐπάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ἀετῶν στὶς γωνίες. Στὴ θέση τοῦ ἄβακα μιὰ

λεπτή ταινία εξέχει ελαφρά για να ξεχωρίζει, ακολουθώντας το σχήμα που διαγράφει το επάνω τμήμα του κιονοκράνου.

Οι τέσσερις άετοι προβάλλουν σαν άπεριττοι όγκοι και σχήματα, επάνω στα όποια λίγες χαραγές δηλώνουν τις απαραίτητες λεπτομέρειες του σώματος. Καμιά προσπάθεια για παράσταση των φολιδών· μόνον οι φτερούγες αποδίδονται σχηματικά, με ελαφρά πλαγιαστές μικρές επιφάνειες που χωρίζονται από το επάνω κοίλο μέρος των φτερών με μια όριζόντια, σκαμμένη αυτή τη φορά, ταινία την όποιαν κοσμεϊ σειρά από πέντε ή άλλου τέσσερις κόμπους.

Οι επίπεδες επιφάνειες των διακοσμήσεων, που αποδίδονται παράλληλα προς εκείνη του βάθους, εναλλάσσονται με τις κοιλόκυρτες κι εκείνες πάλι με άλλες έντονα έξεργες, έτσι που φαίνεται καθαρά πώς ελεύθερα ό γλύπτης χειρίζεται αυτές τις τεχνικές, μέσα στη δική του τεχνοτροπική διάθεση, ανάλογα με την τελική μορφή που θέλει να δώσει. Ή φανερή άδεξιότητα στη γλυφή των φυλλομόρφων κοσμημάτων μάς κάνει να πιστέψωμε πώς όφείλονται σε δεύτερο χέρι (εικ. 1 α - δ). Ήρωσδήποτε, ιδιαίτερη τεχνική δεξιάτητα δέν χαρακτηρίζει ούτε και το κύριο θέμα, όπως φαίνεται στους λαιμούς, στα φτερά, στα πόδια και στα νύχια των άετων, αλλά όλο το έργο αποπνέει δύναμη και γοητεύει με τις λιτές και έντονα σχηματικές μορφές. Όλα φαίνονται πώς ύπακούουν άπόλυτα σ' ένα συντονισμένο σύνολο: ή στατική έντύπωση που δίνει ό κύριος όγκος του κιονοκράνου μετριάζεται από την όρθια κατεύθυνση του έξεργου σώματος του άετου με την σφαίρα και των παραπληρωματικών κοσμημάτων, τα όποια τείνουν προς τα επάνω. Καμιά σύγχυση δέν δημιουργείται στη στιγμιαία θέα του έργου και φαίνεται καθαρά ότι αυτό που ένδιαφέρει είναι ό όγκος του άρχιτεκτονικού μέλους: αυτός εκτελεί μια όρισμένη λειτουργία και επάνω του οι διάφορες φιγούρες έχουν διακοσμητικό χαρακτήρα.

Ή αντίληψη για την καθαρή έκφραση της λειτουργίας των μορφών με τόση εύκρινεια διατυπωμένη έδω, μάς άπομακρύνει από τα κιονόκρανα της παλαιοχριστιανικής εποχής⁸. Μία πρόχειρη άναφορά σε παραδείγματα πρώιμα μεσοβυζαντινά, όπως της Παναγίας και του τέμπλου του Καθολικού του Όσίου Λουκά ή της Παναγίας των Χαλκέων (1028)⁹, όπου, σε τελείως διαφορετικά θέματα, ύπάρχει ή άρχή αυτή, μάς δείχνει πώς σαν όριο post

8. Ή τάση αυτή ύπάρχει από τον 6ον αϊ. αλλά όχι τόσο καθαρά διατυπωμένη, βλ. κατ. σ. 96.

9. W. F. Volbach - J. Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, Propyläen Kunstgeschichte, 3, Berlin 1968, πίν. 117 d. E. Στίκα, Τό Οίκοδομικόν Χρονικόν της Μονής Όσίου Λουκά Φωκίδος, Άθήνα 1970, εικ. 179, R. Kautzsch, έ. ά. πίν. 42-701. Βλ. κατ. σ. 99.

quem θὰ πρέπει νὰ θέσωμε τὸ τέλος τῆς Εἰκονομαχίας. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχομε γιὰ νὰ περιορίσωμε ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο τὰ χρονικὰ σύνορα, μέσα στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἐνταχθῆ ἡ δημιουργία τοῦ ἔργου, εἶναι λίγα. Οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίες λείπουν τελείως καὶ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ χρονολογημένα κιονόκρανα δὲν προσφέρεται γιὰ ἄμεση σύγκριση. Ὅπωςδὴποτε ἡ μορφολογία τοῦ ἐπάνω τμήματος κυρίως, μὲ τὶς σχηματοποιημένες ἔλικες καὶ τὴ μεσαία προεξοχή στὴ θέση τοῦ «ἀνθους» καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἡ ἔξεργη ἀπόδοση τῶν πουλιῶν, μᾶς προδιαθέτουν νὰ στραφοῦμε πρὸς τοὺς πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν Εἰκονομαχία, ποὺ βρίσκονται πῶς κοντὰ στὴ συνέχεια τῆς παλαιᾶς παραδόσεως. Παράλληλα, ἡ ἐραλδικὴ σκληρότητα ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς αἰετοὺς εἶναι στοιχεῖο ποὺ βρίσκομε στὰ σχέδια τῶν ζώων, στὰ ὑφάσματα¹⁰, μερικὰ χειρόγραφα¹¹, σὲ κεραμικὰ καὶ σὲ ἄλλα βυζαντινὰ ἀντικείμενα χειροτεχνίας¹², στὸ 10^ο-11^ο αἰῶνα, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἀνατολίζοντος κύματος ποὺ ξαναἤρθε ἔντονα στὸ Βυζάντιο — καὶ στὴ Δύση — διὰ τῶν Ἀράβων¹³. Ὁ συνδυασμὸς τῶν ἔξεργων μορφῶν μὲ τὸν ἐπίπεδο ἀνατολικὸ χαρακτήρα τῆς συνθέσεως δὲν εἶναι ξένος σὲ γλυπτὰ ἔργα τῆς μακεδονικῆς περιόδου¹⁴ καὶ τὸ κάπως ἀφομοιωμένο ὕφος τῶν ἀντιθέτων αὐτῶν στοιχείων στὸ κιονόκρανο, ποὺ ἐξετάζομε, μᾶς ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ὄψιμή της περίοδο, μετὰ τὸ 1000¹⁵ δηλαδὴ. Μερικὲς εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες ἐνισχύουν αὐτὴ τὴ χρονολόγησι, ὅπως τὰ φυλλόμορφα κοσμήματα καὶ ἰδίως τὸ ἡμιανθέμιο¹⁶ (εἰκ. I γ), οἱ ὀριζόντιες

10. O. von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin 1921, πίν. 133, 141 - 142, 180 - 181, 184.

11. A. Grabar, *Miniatures Gréco-orientales*, I, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, II, σ. 797 - 804. πίν. 185 β.

12. A. Grabar, *Le succès des arts orientaux à la cour byzantine sous les Macédoniens*, αὐτόθι, I, σ. 265 - 290.

13. A. Grabar, *Éléments sassanides et islamiques dans les enluminures des manuscrits espagnols du haut Moyen Age*, αὐτόθι, II, σ. 663 - 668, πίν. 158d - 163. Τοῦ Ἰδίου, *Un relief du XIe siècle à Brauweiler et l'origine des motifs «Sassanides» dans l'art du Moyen Age*, αὐτόθι, σ. 677 - 682. A. Grabar, *La décoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint-Luc en Phocide et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce*, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris 1971, σ. 15 - 37.

14. Βλ. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Paris 1963, σ. 105 - 106, 108, πίν. XLIX, LIV, LVII.

15. Ἐχει ὑποστηριχθῆ ἀπὸ M. Panayotidis, *Les monuments de Grèce depuis la fin de la crise iconoclaste jusqu'à l'an mille (Thèse de Doctorat de IIIe Cycle)*, Paris 1969, σ. 210.

16. Ἀπαντᾷ σὲ ἰσλαμιζουσες διακοσμήσεις συνδυασμένες μὲ ψευδοκουφικὸ διάκοσμο. Ε. Στίκα, ἔ. ἀ. εἰκ. 8 - 13, 46. G. Miles, *Byzantium and the Arabs. Relations in Crete and the Aegean Area*, *DOP* 18, 1964, σ. 3 - 32, βλ. πίν. 44 - 48.

ταινίες με τούς κόμπους στα φτερά¹⁷ και αυτά ακόμη τὰ φτερά με σχῆμα τριγωνικό¹⁸. Τέλος ἡ σκληρὴ προβολὴ τῶν κοσμημάτων ἀπὸ τὸ βάθος, ὅπως καὶ στὰ γλυπτὰ λείψανα ἀπὸ τὸ Μετόχι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Εὐβοίας¹⁹, μᾶς ἐντοπίζει στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 11ου αἰώνα.

Δύο ἄλλα κιονόκρανα με διακόσμηση ἀετῶν ποὺ κρατοῦν σφαίρα στολίζουν σήμερα τούς κίονες τῆς Νέας Μητροπόλεως τῆς Βέροιας (πίν. 28 γ-δ). Τελευταῖα, ἔχουν καλυφθῆ με στρώματα ἐλαιοχρώματος καὶ δὲν προσφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ μιὰ πλήρη μελέτη. Τὰ συνδέομε ἐδῶ με τὸ κιονόκρανο τῆς Ἑδεσσας, ἐπειδὴ εἶναι ἔργα ποὺ ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο καὶ ἔχουν κοινὸ ὕψος, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσωμε καὶ τὶς δικές τους μαρτυρίες στὴν ἔρευνα αὐτή. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ σημειώσωμε ὅτι μόνο στὰ παραδείγματα τῆς Ἑδεσσας καὶ τῆς Βέροιας²⁰ βρήκαμε — ὅσο μπορέσαμε τουλάχιστον νὰ ἐξετάσωμε — τὴν εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια τοῦ ἐραλδικοῦ ἀετοῦ ποὺ κρατεῖ με τὰ νύχια του σφαίρα, παρόλον ὅτι ὁ ἀετὸς εἶναι ἡ περισσότερο συνηθισμένη μορφή στὰ κιονόκρανα με ζῶα. Ἔτσι ἐὰν τοποθετοῦνται χρονικὰ τὰ κιονόκρανα τῆς Βέροιας, ἀπὸ τὴν ἀνεξάρτητη ἔρευνα τῶν δικῶν τους στοιχείων, κοντὰ σ' ἐκεῖνο τῆς Ἑδεσσας, στίς ἀρχὲς δεκαετηετίας τοῦ 11ου αἰώνα, ὄχι μόνο ἐνισχύουν τὴ χρονολόγησιν τοῦ τελευταίου ἀλλὰ καὶ προσθέτουν στοιχεῖα στὰ λιγοστὰ ποὺ ἔχομε γιὰ τὰ γλυπτὰ τῆς ἐποχῆς.

Καὶ τὰ δύο κιονόκρανα τῆς Βέροιας φέρουν στίς γωνίες τέσσερις ἀετοὺς ποὺ ἔχουν ἀνοιχτὰ φτερά καὶ κρατοῦν με τὰ νύχια τους μιὰ σφαίρα. Μιὰ δευτέρη ζώνη ἢ ὁποῖα διαχωρίζεται με λεπτὴ ἔξερρη ταινία, στολισμένη με στεφάνη ἀπὸ σχηματοποιημένα ἀνθέμια, περιτρέχει τὸ κάτω μέρος τοῦ κιονοκράνου· πολὺ στενὴ ἀνάλογα με τὸ ὕψος ποὺ ἔχουν οἱ ἀετοὶ στὴν ὅλη ἐπιφάνεια φαίνεται ὅτι εἶναι ἐκφυλισμένη πιά ἀνάμνησιν τῆς παλαιᾶς κάτω ζώνης με τὴ στεφάνη τῆς ἄκανθας. Ἡ σπείρα, στὴ βάση, φέρει μοτίβο ποὺ θυμίζει «ψαροκόκκαλο». Στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ κιονοκράνου, μιὰ πλατιὰ καμπυλότητα στὸ μέσο τῶν πλευρῶν του εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀπλοποιημένης μορφολογικῆς λύσεως με ἀναμνήσεις «ἄνθους» καὶ ἐλίκων. Τὰ δύο αὐτὰ κιονόκρανα μοιάζουν πολὺ μεταξὺ τους. Μόνο ἡ διακόσμηση τῶν

17. O. von Falke, ἔ. ἀ., πίν. 133, 173, 175, 181, 191.

18. Βλ. ὄστρακα 11ου αἰ., ἔργα τοῦ τεχνίτη Sa' ad : Μουσεῖο Μπενάκη Ἀθηνῶν, ἀρ. 9.

19. Ἁ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι Μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ABME, τ. Ζ', 1951, σ. 131 - 145.

20. Στὸ παλιὸ σχέδιο τοῦ κιονοκράνου τῶν Σκοπίων (Παράρτημα ἀρ. 36) ὁ ἀετὸς ἀποδίδεται σὰ νὰ κρατῆ σφαίρα. Σὲ σφαίρα πατοῦν καὶ οἱ ἀετοὶ τῶν κιονοκράνων τῆς Τραπεζοῦντος (Παράρτημα ἀρ. 77), τῆς Νικαίας (Παράρτημα ἀρ. 72) καὶ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας (Παράρτημα ἀρ. 52), ἀλλὰ εἶναι γυρισμένοι στὸ πλάι.

πλευρῶν τους διαφέρει· στο ένα είναι ἀφελείς λεοντοκεφαλές, στο άλλο ἀστερίσκοι. Διαφορά ὑπάρχει καὶ στο κόσμημα τῆς κάτω ταινίας. Στὴν πρώτη περίπτωση ἐναλλάσσονται ὑψηλότερα καὶ χαμηλότερα τρίφυλλα ἀνθέμια, ἔτσι ὥστε ἡ ἔνωση τῶν ἀκρῶν φύλλων τῶν δύο ὑψηλότερων ἀνθεμίων νὰ δημιουργῆ τὸ χῶρο γιὰ ἓνα χαμηλότερο. Στὸ δεύτερο κιονόκρανο παρατάσσονται πεντάφυλλα ἀνθέμια μὲ ἀρκετὰ ἀδέξια ἀπόδοση. Ἡ ποιότητα τῶν γλυπτῶν αὐτῶν δὲν εἶναι πολὺ καλὴ καὶ προδίδει κάποια χαλαρὴ ἀντιγραφὴ καλοῦ προτύπου.

Ὁ χαρακτήρας τῆς διακοσμῆσεως, ὁ ὁποῖος ἀφήνει νὰ φανῆ καθαρὰ ὅτι οἱ μορφὲς δὲν μετέχουν ὀργανικὰ στὴ δομὴ τοῦ κιονοκράνου καὶ ὅτι μόνον ὁ κύριος ὄγκος του εἶναι στοιχεῖο φέρον, τοποθετεῖ τὸ κιονόκρανο στὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια (βλ. ἀν. σ. 86)· ἡ παρουσία ὁμως μᾶς δευτέρης ζώνης μὲ ἀνθέμια δείχνει τὴ συνέχεια ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς τύπους τῶν «δί-ζωνων» κιονοκράνων. Ἐνας πρὸ συγκεκριμένος χρονικὸς προσδιορισμὸς γίνεται μὲ βάση τὴν «ἰσλαμίζουσα» διάθεση τὴν ὁποία διακρίνομε τόσο ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τοῦ συνθετωτέρου ἀνθεμίου²¹, ὅσο, καὶ κυρίως, ἀπὸ τὶς φολίδες τῶν ἀετῶν (πρβλ. μὲ βυζαντινὰ κεντήματα ποὺ μιμοῦνται σασσανιδοῖσλαμικὰ πρότυπα, 10ος, πρῶτο μισὸ 11ου αἰῶνα)²².

Ἐξ ἄλλου τὰ ἀνθέμια μὲ τὸν ἀπλούστερο πεντάφυλλο τύπο τους (πίν. 28δ) ποὺ ἔχει ἤδη χαρακτηρησθῆ ὡς μεσαιωνικὸς²³, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ συνθετωτέρω (πίν. 28γ)²⁴, μᾶς ὀδηγοῦν ἄνετα στὰ χρόνια γύρω στο 1000²⁵. Ἡ λεοντοκεφαλὴ στο μέσον κάθε πλευρᾶς ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ κιονόκρανα ἱστορημένων χειρογράφων τοῦ 11ου αἰῶνα²⁶, δείχνει πὼς ἀνάλογα παραδείγματα δὲν ἦταν

21. Πρβλ. μὲ κόσμημα σὲ ξυλόγλυπτα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ἀραβικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τῶν Τουλουνδῶν 9ου αἰ. Μουσεῖο Μπενάκη Ἀθηνῶν, ἀρ. 259.

22. O. von Falke, ἔ. ἀ., πίν. 181. Γενικὰ βλ. A. Grabar, La décoration architecturale de l'église de la Vierge, ἔ. ἀ., σ. 28 - 29.

23. A. Grabar, Sculptures, ἔ. ἀ., σ. 92 Πίν. XXXIX 3, XLII 4 καὶ 9.

24. Βλ. τὴν χάλικην διακόσμηση τῆς πόρτας τῆς Λαύρας στο Ἅγιο Ὄρος ποὺ τοποθετεῖται στὰ χρόνια τοῦ Νικηφόρου Φωκά. Τὴν ἔχει μελετήσει ὁ Ch. Bouras, Les portes et les fenêtres en Architecture byzantine. Étude sur leur morphologie, leur construction et leur iconographie, (Thèse de Doctorat de IIIe Cycle), Paris 1964, σ. 21 - 26.

25. Paris B. N., Suppl. Gr. 79 fol. 108r, Vat. Gr. 2020 fol. 67v. K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des IX. und X. Jahrhunderts, Berlin 1935, πίν. XXVIII 154, XCII, 591. O. von Falke, ἔ. ἀ. πίν. 204. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι κοινὰ σὲ ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς τέχνης καὶ διαφέρουν στο ὄφος ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητες ποὺ δίνει τὸ ὕλικό. Τὸ σχῆμα τοῦ κοσμήματος ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ συνεχίζεται καὶ ἀργότερα. M. A. Franz, Byzantine Illuminated Ornament, Art Bulletin 16, 1934, πίν. XIV, 6.

26. Ἄ. Ευγγουπόλου, Εὐλογία τοῦ Ἁγίου Συμεών, ΕΕΒΣ 18, 1948, σ. 91 - 92, εἰκ. 4B.

ἀσυνήθιστα σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ὅσο κι ἂν οἱ παλαιοχριστιανικοὶ τύποι ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἀκμὴ τοῦ εἴδους.

Τελειώνοντας τονίζουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄμεση σχέση τοῦ κιονοκράνου τῆς Ἑδεσσας μὲ τὰ παραδείγματα τῆς Βέροιας ἀλλὰ ὁμοιότητα μόνον ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὰ θεωρήσωμε δημιουργήματα σχεδὸν σύγχρονα μὲ κοινὸ πρότυπο.

Π. Γιὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία οἱ μελέτες τοῦ R. Kautzsch καὶ τοῦ E. Kitzinger²⁷, ποὺ ἔδωσαν μεταξὺ τῶν ἄλλων καταλόγους τῶν κιονοκράνων μὲ ἀνάγλυφα ζῶα ἀπὸ τὸν 5^ο καὶ 6^ο αἰῶνα — περίοδο μέσα στὴν ὁποία ὁ τύπος γνώρισε ἄνθηση — παραμένουν θεμελιώδεις γιὰ κάθε συνολικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος. Ἐν τούτοις πολὺ νέο ὑλικὸ (βλ. Παράρτημα σ. 112 - 124) καὶ μερικὰ ἀκριβῶς χρονολογημένα παραδείγματα, σὰν θετικὰ «στοιχεῖα ἀναφορᾶς», ἐπιτρέπουν μία νέα θεώρηση τοῦ πράγματος.

Ἡ τελευταία χρονολόγηση τῶν ὠραίων κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Damos-el-Karita στὴν Καρχηδόνα²⁸, πρὶν ἀπὸ τὸ 439, τὸ χρόνο δηλαδὴ ποὺ ἡ Καρχηδόνα κυριεύθηκε ἀπὸ τοὺς Βανδάλους, δείχνει πὼς ὁ τύπος ἦταν ἤδη διαμορφωμένος στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β'. Τὰ κιονόκρανα αὐτὰ ἀνήκουν ἐπομένως στὰ πρωτοποριακὰ παραδείγματα τοῦ εἴδους ποὺ θὰ ἔπαιξαν ρόλο προτύπου, ἐφόσον ἤδη ἔχουν θεωρηθῆ, σωστά, ἔργα τῆς Πρωτεύουσας. Ἡ δυνατὴ ἔκφραση τῶν κριαριῶν εἶναι ἀρκετὰ κοντὰ μὲ τὸ ὕφος τῶν ἐπικράνων τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ Θεσσαλονίκης (πίν. 29α, Παράρτημα ἀρ. 13), ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 400 ἀπὸ τὴν ἐξέταση καὶ ἄλλων γλυπτῶν τῆς ἴδιας φάσεως τῆς ἐκκλησίας. Πρόσφορα σ' αὐτὸ εἶναι τὰ κομμάτια τῶν κοσμητῶν ποὺ βρίσκονται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν²⁹. Ἡ ὅμοια ἀπόδοση τῶν ζῶων στοὺς κοσμητὲς καὶ τὰ ἐπικράνα ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη εἶναι σύγχρονα. Τὰ φυλλόμορφα κοσμήματα, ποὺ στολίζουν μαζὶ μὲ τὰ ζῶα τὶς φρίξεις αὐτῆς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ μποροῦν νὰ παραβληθοῦν μὲ τὰ φυτικά μοτίβα τῶν ἀναγλύφων ὑπολειμμάτων τῆς Θεοδοσιανῆς Ἁγίας Σοφίας (415)³⁰.

27. R. Kautzsch, ἔ. ἀ., σ. 152 - 165. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 62 - 71.

28. M. Pinard, Les chapiteaux à béliers et à aigles de Damos - el - Karita, Cahiers de Byrsa IX, 1960 - 1, σ. 37 - 48, Πίν. I - XIV.

29. A. Grabar, Sculptures, ἔ. ἀ., σ. 73 - 74, πίν. XXIII - XXIV.

30. Αὐτόθι πρβλ. πίν. XVIII 6 καὶ XXIV 5. Βλ. καὶ Fr. W. Deichmann, Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jhrts nach Christus, Deutsche Beiträge zur Altertumswissenschaft, Heft 4, 1956, σ. 63 - 69, πίν. 7 - 14.

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα, τὰ χρονολογημένα στὸ 463³¹ κιονόκрана τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Στουδίου μὲ διπλῆ σειρὰ ἄκανθας «Θεοδοσιανῆς» καὶ τὰ λοιπὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς βασιλικῆς χρησιμεύουν σὰν θετικὸ συγκριτικὸ στοιχεῖο. Ἐνα ἄλλο τμῆμα κιονοκράνου μὲ ἀετούς (Παράρτημα ἀρ. 31), ποῦ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές τῆς ἐκκλησίας, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι προέρχεται ἀπὸ αὐτὴ καὶ μοιάζει μὲ τὸ κιονόκρानο τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ ἀριθμὸ 742³². Ἡ κάτω σειρὰ ἄκανθας τοῦ τελευταίου πλησιάζει πολὺ κι αὐτὴ μὲ τὴν ἄκανθα στὰ κιονόκрана τοῦ Στουδίου.

Ἐξ ἄλλου, ἡ μεγάλη ὁμοιότητα τῶν κιονοκράνων αὐτῶν — πρβλ. τὴ διπλῆ ἄκανθα τοῦ καλάθου, τὰ μικρὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια τῆς σπείρας καὶ τὸ ἐλικόσχημο κόσμημα τοῦ ἄβυκα — μὲ ἓνα παράδειγμα τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαιῶν στὴν Πελοπόννησο (πίν. 30 α, β, Παράρτημα ἀρ. 35), ἐνισχύει τὴν ἀπόδοση τοῦ τελευταίου στὴν πρώτη φάση τῆς κατασκευῆς τῆς βασιλικῆς, στὰ χρόνια δηλαδὴ 450 - 460, ὅπως ἡ νομισματικὴ μαρτυρία δείχνει³³.

Μὲ βάση τὰ θετικὰ αὐτὰ στοιχεῖα, τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τῶν κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ κατ' ἐπέκταση ὁλόκληρης τῆς ἐκκλησίας ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια ὀξύ. Τὸ πλήθος, ἡ ποικιλία καὶ ἡ ποιότητα τῶν κιονοκράνων ποῦ ὑπάρχουν σ' αὐτὸ τὸ μνημεῖο, ποῦ θὰ ἦταν «πῶλος ἀναφορᾶς», δείχνουν τὴν καίρια σημασία τῆς προσπάθειας γιὰ τὴ λύση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος.

Οἱ παλαιές ἀπόψεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐκκλησίας στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα, ἐπὶ ἐπάρχου Λεοντίου (412-413) πιθανῶς, ὅπως ὀδηγοῦσαν³⁴, ἀμφισβητήθηκαν ἀπὸ τὴν κατηγορηματικὴ διαβεβαίωση τοῦ Kautzsch ὅτι τὰ κιονόκрана τῆς ἐκκλησίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τοποθετηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.³⁵ Οἱ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου στὴ μονογραφία ποῦ

31. A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, σ. 35 κ. ἔ. πίν. VI, VII, XII (δεξιὰ). G. de Jerphanion, *Le chapiteau Théodosien* εἰς *La Voix des Monuments*, Paris 1930, σ. 105, 107 (πρβλ. μὲ κιονόκρानο τοῦ Λεχαιῶν). Fr. W. Deichmann, ἔ. ἄ., σ. 69 - 72 πίν. 17 - 18.

32. E. Kitzinger, ἔ. ἄ., σ. 67 ἀρ. 59, εἰκ. 90.

33. Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1960, σ. 159, 167. 1961, σ. 151. 1965, σ. 161. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, «*The Pelican History of Art*», 1965, σ. 329 σημ. 55.

34. A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Paris 1946, I, σ. 299. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἄθηναι 1952, σ. 246 - 247.

35. R. Kautzsch, ἔ. ἄ., σ. 73 - 75. Ἐν τούτοις βρίσκει ὅτι δύο κιονόκрана τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου κλίτους μοιάζουν μὲ τὴν πρώτη ὀμάδα τῆς Κωνσταντινουπόλεως (440 - 470), αὐτόθι, σ. 68 - 69.

έδωσαν για τὸ μνημεῖο ὑποστήριξαν ὅτι θὰ χτίστηκε στὰ μέσα ἢ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα καὶ δέχτηκαν ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου προέρχονται ἀπὸ μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰώνα ποὺ θὰ εἶχαν καταστραφῆ ὅταν στὸν 7ον αἰώνα ἐγινε ἡ «μεγάλη» ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας μετὰ τὴν πυρκαϊά· τότε πολλὰ ἀπὸ τὰ σκόρπια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη θὰ χρησιμοποιήθηκαν στὸν Ἁγιο Δημήτριο³⁶. Θεωρία κάπως ὑπερβολικὴ, νὰ ὑποθέσῃ δηλαδὴ κανεὶς ὅτι στὸν 7ον αἰώνα συγκεντρώθηκαν κατάλοιπα ἀπὸ διάφορα τόσο ὠραῖα μνημεῖα ποὺ εἶχαν καταστραφῆ καὶ για τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει μαρτυρία³⁷. Ὁ Kautzsch, πάντως, δὲν ἀμφεβάλλε για τὴ σύγχρονη δημιουργία τῶν κιονοκράνων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἀρχαίων κομματιῶν. Ὁ Krautheimer ἐπίσης βλέπει τὴν ἐνότητα τοῦ ὄλου ἔργου καὶ στηριζόμενος κυρίως στὴν πιθανὴ για πολλοὺς χρονολόγησι τοῦ Kautzsch για τὰ κιονόκρανα δέχεται τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα σὰν ἐποχὴ κατασκευῆς τοῦ μνημεῖου³⁸.

Ἐν τούτοις τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Kautzsch για τὴ χρονολογικὴ τοποθέτησι τῶν κιονοκράνων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου δὲν φαίνονται ἀναντίρρητα. Ἡ ἄποψη ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ, σὲ σπουδαῖα βασιρικὰ κτίσματα, σὰν τὸν Ἁγιο Ἀπολλινάριο τὸν Νέο στὴ Ραβέννα³⁹, νὰ ἐγινε χρῆσι τύπων ποὺ εἶχαν ἤδη δημιουργηθῆ πρὸ 60 ἢ 70 χρόνων—ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (τοῦ ὑπερώου) ἐγιναν γύρω στὸ 440—δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτη, ἐφόσον ἔχομε περίπου ἀνάλογες μορφές ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα⁴⁰. Ὁ τύπος τῶν «δίζωνων» κιονοκράνων ἐξ ἄλλου, ποὺ ἔχομε καὶ στὴ Ραβέννα⁴¹ βρίσκεται ἤδη πρὸ τοῦ 439 στὴ βασιρικὴ τοῦ Damous-el-Karita στὴν Καρχηδόνα⁴², ὅπως σωστὰ ὑποστήριξε τελευταῖα ὁ Pinard (βλ. ἀν. σ. 90). Ἡ πριονωτὴ ἄκανθα τῶν κιονοκράνων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου

36. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔ. ἀ., σ. 162 - 173, πίν. 38 - 43, 44 α - β. Μόνον ἡ νομισματικὴ ἐνδειξι κλίνει πρὸς τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. (αὐτόθι σ. 247).

37. Ο. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 186 - 192. Εὐθ. Διονουσιάτου - Στ. Κυριακίδου, Ἐγγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου ἀφορῶντα εἰς ἀγνώστους ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, Μακεδονικὰ Γ', 1953 - 55, σ. 367, 372 - 373. Σὲ ἐπιγραφές ἀναφέρονται μερικὰ ἀγνώστα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης ἀλλὰ δὲν ξέρομε τίποτα για τὸ χρόνο τῆς κατατροφῆς τους. Τὴν τελευταῖα πληροφορία τὴν ὀφείλω στὸν κ. J. M. Spiesser, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστῶ.

38. R. Krautheimer, ἔ. ἀ., σ. 328 σημ. 49.

39. R. Olivieri Farioli, La scultura architectonica, εἰς «Corpus» della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale di Ravenna III, Roma 1969, εἰκ. 24.

40. R. Kautzsch, ἔ. ἀ., σ. 40 κ. ἔ.

41. Αὐτόθι, σ. 157.

42. Ἄετοὺς ἔχομε καὶ στὸ ἐπίθημα τοῦ κιονοκράνου τοῦ κίονος τοῦ Μαρκιανοῦ (456). W. Salzenberg, Alt-christliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jht., Berlin 1854 - 55, σ. 35, Album πίν. I₅.

είναι πιό κοντά μ' εκείνη του Στουδίου παρά με της Ραβέννας. Μιά απόσταση 20 περίπου χρόνων από τα παραδείγματα του Στουδίου για να συμφωνή ή τοποθέτηση των κιονοκράνων του Ἁγίου Δημητρίου με τις ιστορικές ενδείξεις για τὴν ἰδρυση τῆς ἐκκλησίας⁴³, δὲν νομίζομε ὅτι εἶναι δυνατό νὰ θέση ὁποιοδήποτε πρόβλημα. Στὴν ἐποχὴ αὐτῇ, τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα δηλαδὴ, τοποθετεῖται καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀχειροποιήτου στὴ Θεσσαλονίκη⁴⁴, τῆς ὁποίας ἡ ὁμοία κατασκευὴ με τὸν Ἅγιο Δημήτριο εἶναι φανερὴ καὶ ἐπιβεβαιώνεται με μιὰ πρόχειρη ἔστω ματιὰ στὰ κιονόκρανα. Ἡ χρονικὴ ἀπόδοση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἐπισκόπου Φιλίππου τῶν Στόβων στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα ἔχει ὑποστηριχθῆ⁴⁵ καὶ ὁ παραλληλισμὸς τῶν γλυπτῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς Βασιλικῆς Α' τῆς Ἀγχιάλου⁴⁶ με τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῶν Στόβων θέτει βάση γιὰ χρονολόγησι καὶ γι' αὐτῇ.

Στὸν 6ο αἰώνα τὰ χρονολογημένα παραδείγματα εἶναι περισσότερα. Ἔτσι τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς Ραβέννας, ἰδίως ἐκεῖνο ποὺ εἶναι κοσμημένο με ζῶα, δίνει ἕνα θετικὸ μέτρο συγκρίσεως γιὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰώνα⁴⁷. Ἀλλὰ καὶ μόνο τὸ γλυπτὸ σύνολο τῆς Ἰουστινιανείου Ἀγίας Σοφίας (532 - 537), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχομε καὶ δύο κιονόκρανα με περιστέρια στὶς τέσσερις γωνίες καὶ πλέγμα καλάθου στὴν κάτω ζώνη⁴⁸, θὰ ἦταν ἀρκετό, σὰν «πόλος ἀναφορᾶς». Σ' αὐτὸ προστίθενται τὰ ὁμορφα κομμάτια τοῦ Ἁγίου Πολυεύκτου (524 - 27)⁴⁹ καὶ τὰ σύνολα τοῦ

43. Λίγο πρὶν τὸ 441. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔ. ἀ., σ. 247. Γύρω στὰ 450 ἢ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα χρονολογεῖ τελευταῖα τὸ μνημεῖο καὶ ὁ W. E. Kleinbauer, Some Observations on the Dating of S. Demetrios in Thessaloniki, Byzantion XL, 1970 (=Hommage au R.P.R.J. Loenertz), σ. 36 - 44.

44. Στ. Πελεκανίδη, Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1949, σ. 11. Ἀ. Βυγγοπούλου, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Πανηγυρικοῦ τόμου Ἐξακοσιετηρίδος Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 12 - 24.

45. Ivanka Nikolajević-Stojković, Ranobizantiska Arhitektonska dekorativna plastika u Makedonii, Srbiji i Crnoj Gori, Beograd 1957, γαλλικὴ περίληψι σ. 80 - 87. R. F. Hoddinnott, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963, σ. 167. Dj. Bošković, Quelques remarques sur la Grande Basilique de Stobi et son rapport envers la structure urbaine de cette ville, Χαρτιστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον Δ', 1967 - 68, σ. 184 - 189.

46. Γ. Σωτηρίου, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, σ. 52-97.

47. R. Olivieri Farioli, ἔ. ἀ., σ. 32 εἰκ. 41, σ. 33 εἰκ. 42· βλ. καὶ τὰ κιονόκρανα με τὸ μονόγραμμα τοῦ Θεοδορίου, αὐτόθι σ. 31 - 32 εἰκ. 40.

48. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 69 ἀρ. 77 εἰκ. 107. L. Akin, Ayasofya Müzesi Yilligi 4, 1962, ἀγγλικὴ περίληψι σ. 56.

49. C. Mango and I. Ševčenko, Remains of the Church of St. Polyeuktos at Constantinople, DOP 15, 1961, σ. 243 - 247. R. M. Harrison and N. Firatli, Preliminary reports, DOP 19 - 22, 1965 - 1968.

Ἁγίου Σεργίου καὶ Βάκχου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοῦ Ἁγίου Βιταλίου στὴ Ραβέννα (526 - 547)⁵⁰ ποὺ δὲν δίνουν βέβαια παραδείγματα μὲ παραστάσεις ζώων ἀλλὰ πλούσιο ὕλικό γιὰ συγκριτικὲς παρατηρήσεις. Βοηθητικὰ ἐπίσης εἶναι τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος στὴ Ρώμη (514 - 523)⁵¹ μὲ πλέγμα καλάθου καὶ περιστέρια καὶ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Pagenzo (543 - 553)⁵² μὲ κληματίδα στὴν κάτω ζώνη, ἡ ὁποία διαχωρίζεται καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἐπάνω μὲ ἔντονα ἔξεργη ταινία.

Γιὰ τοὺς τελευταίους πρὶν τὴν «ἀναγέννηση» τῶν Μακεδόνων αἰῶνες, κανένα χρονολογημένο παράδειγμα δὲν μπορούμε, ἐμεῖς τουλάχιστον, νὰ βροῦμε.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ συνοψίζομε :

Ἐπίκρανο Ἁγίου Μηνᾶ Θεσσαλονίκης (πίν. 29α)	περὶ τὸ 400	α' τέταρτο 5ου αἱ.
Γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη Θεοδοσια- νῆς Ἁγίας Σοφίας	415	
Κιονόκρανα βασιλικῆς Damous-el-Karita Καρχηδόνας	πρὸ τοῦ 439	β' τέταρτο 5ου αἱ.
Κιονόκρανα Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονί- κης	λίγο μετὰ τὸ 439	
Κιονόκρανα Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλο- νίκης	λίγο πρὸ τοῦ 441	
Κιονόκρανο Χρυσῆς Πύλης Κωνσταντι- νουπόλεως ⁵³	447	
Κιονόκρανα βασιλικῆς Λεχαίου (πίν. 30 α, β)	450-460	γ' τέταρτο 5ου αἱ.
Κιονόκρανα καὶ λοιπὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτο- νικὰ μέλη βασιλικῆς Στουδίου Κων- σταντινουπόλεως	463	
Κιονόκρανα Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ραβέννας	493-526	δ' τέταρτο 5ου αἱ.
Κιονόκρανα Ἁγίου Κλήμεντος Ρώμης	514-523	α' τέταρτο 6ου αἱ.

50. Γιὰ τὸν Ἁγιο Σέργιο καὶ Βάκχο βλ. πρόχειρα : A. van Millingen, ἔ. ἀ., σ. 62 κ. ἔ. πίν. XII (ἀριστερά), XIV. Fr. W. Deichmann, ἔ. ἀ., σ. 72 - 76 πίν. 19-20. Γιὰ τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἁγίου Βιταλίου βλ. R. Olivieri Farioli, ἔ. ἀ., σ. 36-40 εἰκ. 52 - 53, 55 - 57.

51. E. Junyent, Il Titolo di San Clemente in Roma, Roma 1932. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 70 ἀρ. 85 εἰκ. 115.

52. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 65 ἀρ. 34 εἰκ. 77, σ. 69 ἀρ. 83 εἰκ. 113.

53. R. Kautzsh, ἔ. ἀ., σ. 44 - 45, 124, πίν. 24 (385).

Γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη Ἁγίου Πολυεύκτου Κωνσταντινουπόλεως	524-527	β' τέταρτο 6ου αἰ.
Γλυπτός διάκοσμος Ἁγίου Σεργίου καὶ Βάκχου Κωνσταντινουπόλεως	527-536	
Κιονόκρανα καὶ λοιπὰ γλυπτά Ἰουστινιανείου Ἁγίας Σοφίας	532-537	
Κιονόκρανα Ἁγίου Βιταλίου Ραβέννας	526-547	
Κιονόκρανα Ἁγίου Ἀπολλιναρίου ἐκτὸς τῶν τειχῶν Ραβέννας	533-549	
Κιονόκρανα καθεδρικοῦ ναοῦ Parenzo	543-553	γ' τέταρτο 6ου αἰ.

Μερικὲς παρατηρήσεις στὶς μορφὲς τῶν γλυπτῶν αὐτῶν μᾶς βοηθοῦν νὰ προτείνουμε ἀκριβέστερες χρονολογικὲς θέσεις γιὰ τὰ κιονόκρανα ποὺ σχολιάζουμε.

Στὰ κεφάλια τῶν κριαριῶν, στὰ φτερά καὶ στὶς φολίδες τῶν ἀετῶν παρατηρεῖται μία τάση πρὸς μεγαλύτερη σχηματικὴ ἀπόδοση, ἀλλὰ καὶ εἰλικρινέστερη παρουσίαση τῆς λειτουργίας τους. Ἔτσι, ἀπὸ τὰ κάπως ρεαλιστικὰ κεφάλια τῶν κριαριῶν τῶν ἐπικράνων τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ποὺ μοιάζουν νὰ γέρνουν ἐλαφρὰ κάτω ἀπὸ τὸ βάρος καὶ ἀπὸ τὶς πλαστικὲς φολίδες καὶ φτεροῦγες τῶν ἀετῶν τῆς Καρχηδόνας περνᾶμε στὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου· ἐδῶ οἱ ἀπαραίτητες λεπτομέρειες στὰ πρόσωπα τῶν κριαριῶν δηλώνονται πιὸ σχηματικὰ καὶ οἱ φολίδες στὰ σώματα τῶν πουλιῶν ἀρχίζουν νὰ γίνονται πλαδαρές· παράλληλα οἱ στάσεις, ποὺ παίρνουν οἱ ἀετοὶ στὶς γωνίες, δείχνουν πὼς τὰ πουλιὰ αὐτὰ ἔχουν διακοσμητικὸ χαρακτήρα. Τὰ ἴδια στοιχεῖα ὑπάρχουν καὶ στοὺς ἀετοὺς τοῦ Λεχαίου. Τελικὰ στὰ κιονόκρανα τῆς Ραβέννας τὰ πρόσωπα τῶν κριαριῶν ἔχουν μεταβληθῆ σὲ τριγωνικὲς σχεδὸν μορφὲς ποὺ δὲν προσποιοῦνται ὅτι φέρουν βάρος καὶ τὰ σώματα τῶν ἀετῶν ἔχουν ἀποδοθῆ χωρὶς προσπάθεια γιὰ τὴ δήλωση τῶν φολίδων· αὐτὰ εἶναι ἀνεξάρτητα, βέβαια, ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ ἔργου ἢ ὅποια εἶναι πολὺ καλὴ, ὅπως φαίνεται στὴ λεπτὴ ἄκανθα καὶ στὴν ὁμορφὴ στάση τῶν πουλιῶν καθὼς γυρίζουν πρὸς τὰ πίσω.

Κάποιες μεταβολὲς μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς καὶ στὴν ἄκανθα. Στὰ παραδείγματα τῆς Καρχηδόνας, τὸ τρύπανο χρησιμεύει γιὰ νὰ δώσει τὸ ὀδοντωτὸ περίγραμμα τῶν φύλλων χωρὶς νὰ ζητῆ νὰ σκάψει τὸ βάθος ἢ νὰ τονίσει τὰ διακοσμητικὰ ἀποτελέσματα τῆς χρήσεώς του, ὥστε τὰ φύλλα φαίνονται πιὸ φυσικὰ ἢν καὶ κολλημένα ἐπάνω στὸ ἔδαφος. Πρὸς τὸ μέσον ὁμοῦ τοῦ 5ου αἰώνα, στὸ ἐπιβλητικὸ μνημεῖο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, στὴν Ἀχειροποίητο, στὸ Λέχαιο καὶ στὴ βασιλικὴ τοῦ Στουδίου, ἡ ἄκανθα ἔχει πάρει τὴν τυπικὴ τῆς γνωστῆ μορφὴ καθὼς τὰ πριονωτὰ φύλλα προβάλλουν μπροστὰ ἀπὸ τὸ βάθος· φθάνει ἀκόμη καὶ σὲ κάποια ἐκζήτησι ὅταν

μικρές επάλληλες όπες δηλώνουν τις φυτικές νευρώσεις και οί όδοντωτές απολήξεις της γίνονται πολύ λεπτές. Στόν Άγιο Δημήτριο παίρνει και σχήμα «άνεμιζόμενης», ενώ παράλληλα, νέα είδη, πρωτοποριακά, εμφανίζονται. Φαίνεται ότι στό δεύτερο μισό του 5ου αιώνα όλοι αυτοί οί τύποι χρησιμοποιούνται.

Ή τεχνική τής προβολής των κοσμημάτων εμπρός από τό σκιερό βάθος άκμάζει στό δεύτερο τέταρτο του 6ου αιώνα στα μεγάλα κατευθυντήρια μνημεία τής Άγίας Σοφίας και του Άγίου Σεργίου και Βάκχου στην Πρωτεύουσα ή του Άγίου Βιταλιού στη Ραβέννα· ό φανερά ποικιλικός χαρακτήρας των φυτικών μοτίβων που με αυτά τά μέσα έπιτυγχάνεται, είναι σύμφωνος με την τεχνοτροπική τάση τής περιόδου προς εύκρινη παρουσίαση τής λειτουργίας κάθε μορφής. Στην περίπτωση των «δίζωνων» κιονοκράνων ή διάθεση αυτή φαίνεται όχι μόνο στόν τρόπο τής χρήσεως τής τεχνικής του τρυπάνου — ό όποιος αναδεικνύει τά κοσμήματα — αλλά και στό διακοσμητικό χαρακτήρα των ζώνων που δέν προσποιούνται καθόλου πιά ότι φέρουν φορτία, όπως ήδη αναφέρθηκε. Τά κιονόκρανα με περιστέρια τής Άγίας Σοφίας, τά «δίζωνα» τής Ραβέννας και του καθεδρικού ναού του Parenzo αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα. Στα γλυπτά του Άγίου Πολυεύκτου ένυπάρχουν επί πλέον τά πρώτα δείγματα τής τεχνικής που ζητεί να περιγράψει τις μορφές με επίπεδες επιφάνειες κάθετα τοποθετημένες στό βάθος, χωρίς κοιλότητες και σκιοφωτισμούς· τεχνοτροπικό της αποτέλεσμα είναι τά καθαρά σχήματα που έπικρατούν άργότερα. Στα κιονόκρανα με ζώα σχετικός είναι ό χωρισμός τής επιφανείας τους, με μία έντονα ξεεργη ταινία, σε δύο σαφώς διαφοροποιημένες ζώνες.

Σύμφωνα μ' αυτά τά στοιχεία, επιχειρούμε μία άκριβέστερη χρονική ένταξη των περισσότερων κιονοκράνων που έχουμε συγκεντρώσει στό Παράρτημα τής μελέτης αυτής. Τρία από τά κομμάτια (Παράρτημα άρ. 16, 18, 20) που βρίσκονται σήμερα στό Μουσείο του Άγίου Γεωργίου (Ροτόντας) τής Θεσσαλονίκης νομίζουμε ότι μπορούν να τοποθετηθούν στό πρώτο μισό του 5ου αιώνα, κοντά στα κιονόκρανα του Άγίου Δημητρίου. Ή διατήρησή τους δέν είναι καλή και περισσότερο βασιζόμενοι στην άκανθα που φαίνεται κολλημένη επάνω στό βάθος και όχι πολύ αιχμηρή, προτεινόμε αυτή τή χρονολόγηση. Τά σώματα των πουλιών στα δύο κιονόκρανα (πίν. 29, γ,δ, Παράρτημα 20, 18), όπου διακρίνονται, αφήνουν να φανη πως είχαν πλαστικά αποδοθή. Τό άλλο (πίν. 29β, Παράρτημα άρ. 16), με πλούσια φύλλα άκανθας μέσα από τά όποια προβάλλουν, στην επάνω ζώνη, δύο άντωπά όλόσωμα πρόβατα και ένας άετός, είναι μοναδικό στό είδος του από όσο τουλάχιστον ξέρομε· έχει μία σύνθεση διαφορετική από τά άλλα κιονόκρανα με ζώα, που θα μπορούσε να εξηγηθή ίσως σαν στάδιο άναζητή-

σεως μορφῶν ἀκόμη. Ἐνα ἐπίκρανο στή Ροτόντα (πίν. 30γ, Παράρτημα ἀρ. 14) ταυτίζεται σχεδὸν μὲ τὰ παραδείγματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

Δύο κιονόκρανα τοῦ Προφήτη Ἡλία ὅμοια (πίν. 30δ, Παράρτημα ἀρ. 24) καὶ ἓνα ἀπὸ τὸ Νησί τῆς Ἑδεσσας (πίν. 31α, Παράρτημα ἀρ. 39) — ἂν καὶ διαφέρουν κατὰ τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τους — πλησιάζουν ἄρκετὰ στὰ πρότυπα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῆς Χρυσῆς Πύλης τῆς Κωνσταντινουπόλεως· τὰ τοποθετοῦμε στὸ μέσο τοῦ 5ου αἰώνα ἢ πιθανώτερα λίγω ἀργότερα.

Στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ αἰώνα, τὰ κιονόκρανα ποὺ ἔχομε εἶναι περισσότερα. Ἐκεῖ ἐντάσσομε πολλὰ τυπικὰ «δίζωνα», ὅπως κι ἐκεῖνα ποὺ φέρουν λεπτὴ σειρὰ ἀπὸ πεντάφυλλα ἀνθέμια στὶς πλευρὲς τοῦ ἐπάνω τμήματος καὶ περιστέρια στὶς γωνίες (πίν. 31γ, 32γ, Παράρτημα ἀρ. 15, 17)⁵⁴.

Τὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα ποὺ ἐξετάσαμε ἀναλυτικὰ (βλ. ἀν. σ. 82-84, πίν. 27α), τοποθετήθηκε σωστὰ (βλ. ἀν. σ. 84) στὴν ἐποχὴ ποὺ ἱστορικὰ εἶναι πιθανώτερη, πρὸς τὴ μέση δηλ. τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου αἰώνα. Σύγχρονο περίπου εἶναι ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴ Βέροια (πίν. 31δ, Παράρτημα ἀρ. 6).

Γύρω καὶ λίγω μετὰ τὸ 500 νομίζομε ὅτι πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν δύο ὁμορφα κιονόκρανα ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη (πίν. 32 α, β, Παράρτημα ἀρ. 3) καί, μαζί τους σχεδὸν, δύο κιονόκρανα τῆς Θεσσαλονίκης (πίν. 32 γ, δ, Παράρτημα ἀρ. 17, 19, πρβλ. τὴν ἄκανθα τῆς κάτω ζώνης) καὶ δύο ἀπὸ τὴν ἀρχαία Γαλατίδα (πίν. 33 α,β Παράρτημα ἀρ. 7, πρβλ. τὴν ἄκανθα, τὰ κριάρια καὶ τὰ πουλιά). Κύριο στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν παραδειγμάτων τῆς Ἀμφιπόλεως εἶναι τὰ πρόσωπα τῶν κριαριῶν ποὺ μοιάζουν μὲ τῆς Ραβέννας. Ὅμοια μὲ αὐτὰ τὰ τελευταῖα εἶναι καὶ τὰ κριάρια τῶν κιονοκράνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Παράρτημα ἀρ. 32), τῆς Βασιλικῆς Γ' τῶν Φθιωτῶν Θηβῶν (πίν. 33γ, Παράρτημα ἀρ. 25⁵⁵) καὶ τῶν Φιλίππων (πίν. 33δ, Παράρτημα ἀρ. 49). Τὴν χρονολογικὴ τοποθέτησι τῶν τελευταίων

54. Τὰ κιονόκρανα αὐτὰ ὁμοιάζουν μὲ μερικὰ ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους τῆς Θεσσαλονίκης. Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, σ. 189 - 200 εἰκ. 82, 84, 86, 87, 88, πίν. LXIII ἐπάνω. R. Kautzsch, ἔ. ἀ., σ. 122 - 125. R. Farigli, *I capitelli paleocristiani e paleobizantini di Salonico*, Corsi di Cultura sull' arte Ravennate e Bizantina I, 1964, σ. 147 εἰκ. 1D. Εἰδικότερα πρβλ. τὸ κιονόκρανο μὲ ἀρ. Παραρτήματος 15 μὲ ἐκεῖνα τοῦ Β.Α. κίονος καὶ τῆς δυτικῆς ὄψεως, δεξιὰ στὸν εἰσερχόμενο τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τὸ κιονόκρανο μὲ ἀρ. Παραρτήματος 17, μὲ τὸ ἀριστερὰ στὸν εἰσερχόμενο κιονόκρανο τῆς δυτικῆς ὄψεως τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων.

55. Αὐτὴ τὴ χρονικὴ τοποθέτησι ἐπιβεβαιώνουν καὶ τὰ λοιπὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Γ' βλ. Ἔργον 1970, σ. 22 - 33 εἰκ. 27, 29.

πρὸς τὸ μέσο πιά τοῦ 6ου αἰώνα⁵⁶, ὑποστηρίζει ὁ σαφὴς διαχωρισμὸς τῶν δύο ζωνῶν καὶ οἱ κάθετες στὸ βάθος ἐπιφάνειες ποὺ περιγράφουν μερικὲς μορφές. Γύρω στὰ 500 ἐντάσσεται καὶ ἓνα ἐπίκρανο τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν (πίν. 34α, Παράρτημα ἀρ. 1), ἀπὸ τὴν ἄκανθα ποὺ προβάλλει ἐπάνω στὸ βάθος (πρβλ. μετὰ τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Ἀπολλυναρίου ἐκτὸς τῶν τειχῶν) ἐνῶ παράλληλα ἀφήνει νὰ φανῆ ἀναζήτηση γιὰ ἀκόμη πιὸ ξεκάθαρες μορφές (πρβλ. μετὰ γλυπτὰ τοῦ Ἁγίου Πολυεύκτου βλ. ἀν. σ. 96) καὶ ἀπὸ τὸ πλαστικὸ ἀλλὰ χωρὶς προσπάθεια γι' ἀπόδοση τῶν φολίδων σῶμα τοῦ ἀετοῦ.

Λίγο μετὰ ἀπὸ τὰ πρότυπα τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα, πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (πίν. 34β, Παράρτημα ἀρ. 21), τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀρνίθας στὴ Ρόδο (Παράρτημα ἀρ. 4), κι ἐκεῖνο ἀπὸ τὴ Συῖα τῆς Κρήτης (Παράρτημα ἀρ. 44). Ἀνάλογη χρονολόγηση μᾶς ὑπαγορεύει ἡ χρῆση τοῦ πλέγματος στὴν κάτω ζώνη γιὰ τὰ κομμάτια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (πίν. 34 γ, δ, Παράρτημα ἀρ. 12) καὶ τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς τῆς Παλαιᾶς Κορίνθου (Παράρτημα ἀρ. 29, 30)· αὐτὰ ἐνῶ στὴν ἐπάνω ζώνη διατηροῦν τὸν τύπο μετὰ κριάρια καὶ ἀετούς, κάτω φέρουν πλέγμα καλάρθου ἀντὶ γιὰ ἄκανθα «θεοδοσιανή».

Τὰ κιονόκρανα, ὅπως τῆς Ἁγίας Σοφίας, μετὰ περιστέρια στὶς γωνίες καὶ πλέγμα καλάρθου στὴν κάτω ζώνη καὶ τῆς Συῖας, μετὰ περιστέρια ἐπάνω καὶ ραδιὰ ἀνθήματα κάτω, ἔχουν ἀντίστοιχα προηγούμενες μορφές, ἐκεῖνες, μετὰ διπλῆ σειρὰ ἄκανθας καὶ περιστέρια παλαιότερα — τουλάχιστον γνωστὰ — παραδείγματα εἶναι τῆς ἀψίδας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου⁵⁷.

Τὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὸ Λόγγο τῆς Ἐδεσσας τέλος (πίν. 35α, Παράρτημα ἀρ. 10), ἀνάλογο μετὰ τὴν ομάδα⁵⁸ τῆς Ραβέννας καὶ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Parenzo (543-553) χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα. Τὸ ὄψος του εἶναι μέσα στὸ πνεῦμα τῶν κιονοκράνων τοῦ Ἁγίου Βιταλίου καὶ τῶν γλυπτῶν τοῦ Ἁγίου Πολυεύκτου. Ἡ κληματίδα τῆς κάτω ζώνης, προηγούμενη μορφή τῆς ὁποίας, σὰν φύλλο ἀμπέλου, ὑπάρχει στὸν Ἁγιο Δημήτριο καὶ καλύπτει τὰ «κέρατα ἀφθονίας» τῶν κιονοκράτων τῆς Ἀμφιπόλεως, γίνεται ἡ τυπικὴ σχεδὸν φυλλόσχημη διακόσμηση τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6ου αἰώνα⁵⁹.

56. P. Lemerle, Chapiteaux chrétiens, ἔ. ἀ., σ. 296.

57. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἔ. ἀ., πίν. 39δ.

58. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 65 ἀρ. 34, 36, 37 εἰκ. 77, 79, 80, σ. 69 ἀρ. 83 εἰκ. 113, σ. 66 ἀρ. 39 εἰκ. 83 καὶ ἀρ. 38 εἰκ. 81, 82 γιὰ τὰ τελευταῖα καλοῦς πίνακες βλ. εἰς Μ. Αβραμιᾶ, Quelques reliefs d'origine ou d'influence byzantine en Dalmatie, L'Art byzantin chez les Slaves II, 2, σ. 317 - 331 πίν. XLVIII.

59. A. Grabar, Sculptures, ἔ. ἀ., σ. 67 - 69, πίν. XX, XXI.

Ένα επίθημα ἀμφικίονος, στὴν αὐλὴ τοῦ παλαιοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (πίν. 35β, Παράρτημα ἀρ. 22), εἶναι ἴσως ἀπὸ τὰ τελευταῖα παραδείγματα τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζομε μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰώνα· σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ ἐπίπεδη ἀντίληψη σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πλαδαρὴ ἀπόδοση τῶν φολίδων τοῦ ἀετοῦ.

Στὴν μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ὁ μαρμάρινος διάκοσμος μερικῶν μνημείων, τῶν ὁποίων ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση εἶναι σίγουρη, μᾶς βοηθεῖ καὶ πάλι γιὰ νὰ δοῦμε τὴν πορεία τῶν γλυπτῶν μορφῶν καὶ νὰ ἐντάξωμε τὰ κιονόκρανα ποὺ ἐξετάζομε μέσα σ' αὐτή.

Γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς Μονῆς τοῦ Λιβόξ στὴν Κωνσταντινούπολη ⁶⁰	904	α' μισὸ 10ου αἰ.
Γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη Παναγίας Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος ⁶¹	πρὸ τοῦ 1000	β' μισὸ 10ου αἰ.
Γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος ⁶²	1011	α' μισὸ 11ου αἰ.
Γλυπτὰ λείψανα ἀπὸ τὸ Μετόχι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στὴν Εὐβοία ⁶³	1014	
Κιονόκρανα Παναγίας τῶν Χαλκέων στὴ Θεσσαλονίκη ⁶⁴	1028	
Γλυπτὰ ἴχνη ἀπὸ τὴ Χίο ⁶⁵	1054-56	β' μισὸ 11ου αἰ.
Γλυπτὸ μαρμάρينو τέμπλο Ἁγίου Θεοδώρου Μπάμπακα Μάνης ⁶⁶	1075	

60. Th. Macridy, A. Megaw, C. Mango, J. Hawkins, The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, DOP 18, 1964, σ. 249 κ. ἐ. Βλ. καὶ Παράρτημα ἀρ. 66, 67.

61. Ε. Στίκα, ἔ. ἀ., εἰκ. 2, 8-14, 46, 48, 79, 105. W. F. Volbach - J. Dossogne, Propyläen Kunstgeschichte 3, πίν. 117d. A. Grabar, La décoration architecturale de l'église de la Vierge, ἔ. ἀ., σ. 15-37, εἰκ. 3, 4, 7, 10, 11.

62. Ε. Στίκα, ἔ. ἀ., εἰκ. 5-6 Πίν. 179. Γιὰ τὴ χρονολόγησι Μ. Chatzidakis, A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, Cahiers Archéologiques XIX, 1969, σ. 129.

63. Βλ. ἀν. σημ. 19.

64. R. Kautzsch, ἔ. ἀ., πίν. 42 (701). P. Lemerle, Bulletin archéologique IV 1952-54, Revue des Études Byzantines 13, 1955, σ. 228-9.

65. Ἄ. Στεφάνου, Βυζαντινὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Κάστρον, Χιακὴ Ἐπιθεώρησις τόμ. 8, τεύχ. 23, 1970, σ. 105-109.

66. H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA XXXIII, 1932-33, σ. 139. Ν. Δρανδάκη, Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, πίν. 12β, 13α. Βλ. καὶ τέμπλον Ἁγίου Γεωργίου στὸ Μπρίκι, ὅπου ἀναγράφεται ὁ ἴδιος μάστορας Νικήτας ὁ Μαρμαρᾶς (αὐτόθι, πίν. 13β).

Γλυπτά λείψανα στο Δαφνί ⁶⁷	1080-1100	β' μισό 11ου αϊ.
Κιονόκρανα του Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά Βοιωτίας ⁶⁸		α' μισό 12ου αϊ.
Γλυπτά λείψανα στὴν Ἁγία Μονὴ Ναυπλίου ⁶⁹	1143-1149	
Γλυπτά λείψανα τοῦ Ταξιάρχη Μεσαριάς Ἄνδρου ⁷⁰	1158	β' μισό 12ου αϊ.
Ἐπιστύλιο «τοῦ Φιλοσόφου» ⁷¹ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν	1205	α' μισό 13ου αϊ.

Ἀπὸ τοὺς πρώτους μεσοβυζαντινοὺς χρόνους καὶ σ' ὅλη τὴ μετέπειτα ἐποχὴ, ἡ τεχνικὴ τοῦ ἐπιπεδογλύφου χρησιμοποιεῖται παράλληλα μ' ἐκεῖνη, τὴν κυριώτερη, ποὺ ἐκμεταλλεύεται πλαστικώτερες κάπως ἐπιφάνειες μὲ πλαγιαστὲς γλυφὲς γιὰ τὴ δῆλωση τῶν λεπτομερειῶν. Ἐν τούτοις οἱ ἐνθουμήσεις φυλλοσχῆμων κοσμημάτων, ποὺ προβάλλουν πάνω στὸ σκαμμένο ἀπὸ πίσω σκιερὸ βάθος, φαίνεται πὺς δὲ χάθηκαν τελειῶς⁷².

Στὴν ἀρχή, στὸ 10^ο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰῶνα, οἱ πλευρικές ἐπιφάνειες ποὺ περιγράφουν τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι κάθετες στὸ βάθος καὶ οἱ πλαγιαστὲς γλυφὲς ποὺ χρησιμοποιοῦνται συνήθως γιὰ νὰ δηλώσουν τὶς λεπτομέρειες σχηματίζουν ὀξεῖες γωνίες· ὅταν γίνεται χρῆση ἔξεργων μορφῶν, αὐτὲς εἶναι σχηματοποιημένες καὶ φαίνονται σὰν ἐπικολημένες στὸ βάθος, ὅπως συμβαίνει στὰ κιονόκρανα τῆς Ἐδεσσας καὶ τῆς Βέροιας (βλ. ἀν. σ. 84 - 90 πίν. 28α-δ). Ἀπὸ τὸν 11ον αἰῶνα ὅμως (βλ. κιονό-

67. G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Paris 1899, σ. 48. H. Megaw, *The Chronology of some Middle-Byzantine Churches*, BSA XXXII, 1931 - 32, σ. 93 - 94. Α. Ξυγγούλου, Βυζαντινὸν ἀνάγλυφον τοῦ Ἡρακλέους, ΑΕ 1927 - 8, σ. 1 - 7, εἰκ. 4.

68. H. Megaw, ἔ. ἀ., σ. 129. R. W. Schultz and S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the Dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Bceotia*, London 1901, πίν. 60, καὶ προσωπικὲς φωτογραφίες.

69. Προσωπικὲς φωτογραφίες. Γιὰ τὴ χρονολόγησι βλ. H. Megaw, ἔ. ἀ., σ. 97.

70. Ἁ. Ὁρλάνδου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄνδρου, ABME τ. Η', 1955 - 56, σ. 8 - 34, εἰκ. 11 καὶ σχέδια εἰκ. 10, 12, 15.

71. Ἁ. Ὁρλάνδου, EMME τεύχ. Γ', 1933, σ. 174, εἰκ. 233. Διαφορετικὴ ἀνάγνωσις τῆς χρονολογίας ἔχει προτείνει ὁ Ἁ. Ξυγγούλου, ΑΕ 1927 - 8, σ. 3 - 4.

72. Βλ. προσκνητάρια Παναγίας R. W. Schultz and S. H. Barnsley, ἔ. ἀ., εἰκ. 29, πίν. 25 καὶ προσωπικὲς φωτογραφίες. Ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστιάνου Ε. Στίκα, *L' église byzantine de Christianou*, Paris 1951, εἰκ. 37, 38. Τμήματα ἀπὸ προσκνητάρια στὸ Δαφνί. Ἁ. Ὁρλάνδου, Νεώτερα εὐρήματα εἰς τὴν Μονὴν Δαφνίου, ABME τ. Η', 1955 - 56, σ. 81 εἰκ. 14, 15.

κρανα Παναγίας τῶν Χαλκέων, 1028), τὰ κοσμήματα ἀρχίζουν νὰ προβάλλουν ἀπὸ τὸ βάθος ἡπιώτερα καθὼς οἱ πλευρικές ἐπιφάνειες πὸ τὰ περιγράφουν χαμηλώνουν καὶ ἀποκοτοῦν ἐλαφριά καμπυλότητα. Ἀργότερα ἐνῶ τὰ μοτίβα στὰ μικρὰ κιονόκρανα τῶν παραθύρων τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Ἀθηνῶν (περὶ τὸ 1070)⁷³ καὶ στὸ ἐπιστύλιο τοῦ Μπάμπακα στὴ Μάνη (1075) διατηροῦν κάπως τὴν παλαιὰ σκληρότητα, ὁ ἐλικόμορφος βλαστὸς πὸ στολίζει τὸ περίθυρο τῆς νότιας εἰσόδου τοῦ ἐξωνάρθηκα τῆς Καπνικαρέας⁷⁴ ἔχει γίνῃ λίγο πιὸ πλατὺς καὶ πλαστικός· φιλιώνει ἔτσι μὲ τὸ βάθος ἐπάνω στὸ ὅποιο μαλακὰ ἀπλώνεται, χαρακτηριστικὸ πὸ συναντοῦμε καὶ στὰ γλυπτὰ ἐραυίσματα τοῦ Δαφνιοῦ. Ἀπὸ τότε, ὅπως βλέπομε στὰ κιονόκρανα τῶν Καμπιῶν (β' τέταρτο 12^{ου} αἰ.) καὶ τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων τῆς Ἁγίας Μονῆς (1143 - 1149), τὰ μοτίβα σκεπάζουν τὸ βάθος καὶ οἱ πλαγιαστές γλυφές γίνονται πιὸ ἀπαλές ἐνῶ ἔξεργες κάποιες μορφές δημιουργοῦν ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο⁷⁵. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνεχίζονται καὶ στὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ Ταξιάρχῃ τῆς Μεσαριᾶς (1158) καὶ τοῦ ἐπιστυλίου «τοῦ Φιλοσόφου» (1205), μόνο πὸ τὰ διακοσμητικὰ θέματα μοιάζουν ἐδῶ πιὸ μαλακὰ καὶ λεπτὰ καθὼς καλύπτουν τελείως τὸ ἔδαφος⁷⁶. Ἀνάλογη πορεία πρὸς μαλακώτερο ὕφος ἀκολουθεῖ καὶ ἡ ἐπιπεδόγλυφη τεχνική, πρβλ. ἐπιπεδόγλυφα παραδείγματα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ μετοχίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στὴν Εὐβοία μὲ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Μπάμπακα καὶ τὰ κομμάτια πὸ κείτονται στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Κιθαιρώνα⁷⁷.

Διάφορες εἰκονογραφικὲς ἀπομιμήσεις σασσανιδοῖσλαμικῶν λεπτομερειῶν (βλ. ἀν. σ. 87, 89), πὸ προδίδουν μαζί μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν ἀπότομα κομμένων ἐπιφανειῶν ἰσλαμικὲς ἐπιδράσεις, χάνονται κατὰ τὸ δεῦτερο μισό

73. Προσωπικὲς φωτογραφίες. Γιὰ τὴ χρονολόγησι βλ. H. Megaw, *The Date of H. Theodoroi at Athens*, BSA XXXIII, 1932 - 33, σ. 163 - 169.

74. Προσωπικὴ φωτογραφία. Γιὰ τὴ χρονολόγησι βλ. H. Megaw, *The Chronology*, ἔ. ἀ., σ. 129.

75. Ἁ. Ξυγγοπούλου, ἔ. ἀ., σ. 3 - 4.

76. Στὴν περίοδο πὸ ἀκολουθεῖ ἡ ἀναδρομὴ στὰ παλαιότερα πρότυπα καὶ ἰδίως στὸν 11^{ον} αἰ. εἶναι καταφανές, βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ γλυπτὰ τοῦ τέμπλου τῆς Μονῆς τῶν Βλαχερνῶν στὴν Ἁρτα, Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Β', 1936, σ. 3 - 50, εἰκ. 13, 17, 18 - 20, 22, καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἄνω Βόλου N. Giannopoulos, *Les constructions byzantines de la région de Démétrias*, BCH 44, 1920, σ. 181 - 209 εἰκ. 4, 5, 8, 9, 12.

77. Πρβλ. τίς εἰκόνες εἰς E. Στίκα, *Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικόν*, ἔ. ἀ., εἰκ. 8-13 48. N. Δρανόκη, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι*, ἔ. ἀ., πίν. 12β, 13α. Ἁ. Ὁρλάνδος, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ Παραλαύρια αὐτῆς, ABME τ. Ε', 1939 - 40, σ. 106 καὶ εἰκ. 45.

του 11ου αιώνα⁷⁸ παράλληλα περίπου με την εμφάνιση του μαλακού έλικόμορφου βλαστού με τὰ ήμιανθέμια· τὸν βλέπομε στὴν Καπνικαρέα καὶ στὸ Δαφνί, καὶ μετὰ τὴν τυπικὰ διαμορφωμένη γιὰ τὸ 12^ο αἰώνα μορφή του, στὴν Ἁγία Μονὴ Ναυπλίου. Στὰ κιονόκρανα τῶν Καμπιῶν (β' τέτατρο 12^{ου} αἰ.) ὑπάρχουν καὶ ήμιανθέμια ἄνετα ἀναγυρισμένα σὲ σχῆμα σιγμοειδῆς πὺ ἐλεύθερα καλύπτουν τὶς ἐπιφάνειες· εἶναι καὶ αὐτὰ προσδιοριστικὰ γιὰ τὸ 12^ο αἰ. ὅπως ἐπίσης κὶ ἓνα μεγάλο φύλλο πὺ ἀναδιπλώνεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὸ βρίσκομε σὲ πολλὰ ἐπιστύλια ἢ ὑπέρθυρα τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 12^ο αἰώνα⁷⁹. Τὰ τρίφυλλα, τὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια, οἱ ἄκανθες γενικά, εἶναι διαχρονικὰ μοτίβα στὸ Βυζάντιο καὶ ἐκεῖνο πὺ τὰ διαφοροποιεῖ περισσότερο εἶναι τὸ ὕφος, μετὰ τὸ ὁποῖο ἀποδίδονται.

Σύμφωνα μετὰ τὰ δεδομένα τὸ κιονόκρανο τῆς Ἁγίας Σοφίας Τραπεζοῦντος (Παράρτημα ἀρ. 77), πὺ φαίνεται νὰ ἔχη τοποθετηθῆ σωστὰ στὸ 10^ο αἰ., τὸ περιορίζομε χρονικὰ ἀνάμεσα στὰ παραδείγματα τῆς Μονῆς τοῦ Λιβὸς καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά. Ἐνα ἄλλο ἀπὸ τὴ Νίκαια (Παράρτημα ἀρ. 72) βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὰ γλυπτὰ τῆς τελευταίας ἐκκλησίας (πρβλ. τὶς λεοντοκεφαλῆς τοῦ κιονοκράνου μετὰ τὶς ὑδρορροές τῆς Παναγίας)⁸⁰· τὸ καρδίοσχημο κόσμημα στὴ μέση τῶν δύο πλευρῶν του, πὺ προβάλλει μπροστὰ στὸ σκιερὸ βάθος, δὲν ξενίζει (βλ. ἀν. σ. 100), καὶ μάλιστα ἐφόσον ἀποδίδεται σὲ μιὰ πρῶιμη μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

Ἡ χρονικὴ τοποθέτηση τῶν παραδειγμάτων τῆς Βέροιας (πίν. 28 γ, δ, Παράρτημα ἀρ. 53) καὶ τῆς Ἐδεσσας (πίν. 28 α, β, Παράρτημα ἀρ. 57) λίγο μετὰ τὸ 1000 φαίνεται σωστὴ καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς γενικώτερης θεωρήσεως τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς.

Ἐνα ἄλλο κιονόκρανο ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κοζάνης (πίν. 35 δ, Παράρτημα ἀρ. 50), διακοσμημένο μετὰ ἀετὸ μετὰ ἀνοικτὰ φτερά καὶ φύλλα φοινικιάς στὶς γωνίες, φαίνεται περισσότερο σὰν ἔργο ἐπαρχιακὸ μετὰ ὀπισθοδρομικῆς τάσεως, στὸ πνεῦμα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 11^{ου} αἰώνα· ἔχει δηλαδὴ ἀκόμη ἰσλαμίζοντα στοιχεῖα (ὡς τὸ 1050 περίπου) ἀλλὰ ὁ ἀετὸς καὶ τὰ φύλλα

78. A. G r a b a r, La décoration architecturale de l' église de la Vierge, ἔ. ἀ., σ. 29, 34. Βλ. ἀνάλογη μετὰ τὰ γλυπτὰ πορεία ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἰσλαμικῆς ἐπιδράσεις καὶ τὶς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεις H. M e g a w, The Chronology, ἔ. ἀ., σ. 106-108. Τὰ ψευδοκουφικὰ μοτίβα παρέμειναν στὸν κατάλογο τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων στὸ Βυζάντιο καὶ μετὰ τὸν 11^ο αἰώνα.

79. Βλ. πρῶιχειρα, Ἐμφίσημα : Ἁ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ABME τ. Α', 1935, σ. 196 καὶ εἰκ. 11. Ὁσίου Μελέτιος : Ἁ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ABME τ. Ε', 1939 - 40, σ. 71 εἰκ. 22. Ὁσ. Λουκάς : Ε. Σ τ ῖ κ α, Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικόν, ἔ. ἀ., εἰκ. 115. Σαμαρίνα : Φ ρ. Β ε ρ σ ἄ κ η ς, ΑΕ, 1919 σ. 89 - 95 εἰκ. 4. Ἐπισκοπὴ Μάνης : Ν. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ς, ἔ. ἀ., πίν. 55β.

80. Φωτογραφίες τοῦ Ἀρχείου τοῦ Σπουδαστηρίου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης.

της φοινικιάς έχουν αποδοθῆ με πολὺ ἐλαφριά πλαστικότητα (ἀπὸ τὸ 1065 περίπου). Τὸ ἀνώμαλο ἔδαφος προδίδει τὴ χρήση τῆς κηρομαστίχας, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ⁸¹. Δύο ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μονὴ Χελανδαρίου εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἓνα σχέδιο τοῦ Dergo, στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου του γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Σερβίας⁸².

Στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 11^{ου} αἰ. ἐντάσσεται καὶ ἓνα κιονόκρανο πὸν σήμερα βρίσκεται στὸ Μητροπολιτικὸ μέγαρο τῆς Καλαμάτας (πίν. 36α, Παράρτημα ἀρ. 59). Ἡ ἔλλειψη σασσανιδοῖσλαμικῶν μοτίβων ἀφ' ἑνός (ἀπὸ τὸ 1050 περίπου), οἱ σκληρὲς πλευρικὲς ἐπιφάνειες πὸν περιγράφουν τὰ θέματα ἀφ' ἑτέρου (ὡς τοὺς περὶ τὸ 1065 χρόνους περίπου), μᾶς κάνουν νὰ τοποθετήσωμε τὸ ἔργο στὰ χρόνια τῆς κατασκευῆς τῶν τέμπλων τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Μπάμπακα (1075) καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Φανερωμένης τῆς Μάνης (1080)· μετὰ τὰ γλυπτὰ τῆς τελευταίας ἐκκλησίας τὸ κιονόκρανο παρουσιάζει μάλιστα ἰδιαίτερη ὁμοιότητα⁸³.

Στὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογοῦμε ἓνα κιονόκρανο πὸν βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ Βερολίνο (πίν. 36β Παράρτημα ἀρ. 65) μετὰ πριονωτὴ ἄκανθα παραβάλλοντάς το μετὰ τὸ γλυπτὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστιάνου (βλ. ἀν. σημ. 72). Λίγο ἀργότερα, κοντὰ στὶς μορφὲς τοῦ Δαφνιοῦ, τοποθετοῦμε δύο κιονόκρανα τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Παράρτημα ἀρ. 61,63), κυρίως ἀπὸ τὰ πλαστικὰ φυλλόμορφα κοσμήματα, πὸν ἦπια προβάλλουν ἀπὸ τὸ βάθος, δίχως ὅμως νὰ ἀπλώνονται ἐπάνω του καὶ νὰ τὸ καλύπτουν τελείως (ὅπως στὸ 12^ο αἰώνα).

Μαλακώτερη εἶναι ἡ τεχνοτροπικὴ ἀπόδοση τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων ἐνὸς κιονοκράνου τοῦ Μουσείου Νικοπόλεως (πίν. 37α, Παράρτημα ἀρ. 73)· οἱ ἀετοὶ στὶς γωνίες καὶ τὸ φυλλόσχημο κόσμημα στὴ μέση, ἀκολουθώντας τὸν κυματισμὸ τῆς πτυχωτῆς μορφῆς, ἐπικαλύπτουν ὅλη τὴν ἐπιφάνειά του σάν κέντημα (χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τοὺς χρόνους γύρω στὰ 1100). Ἡ λίγο πλαστικὴ καὶ κάπως πλατιά ἀπόδοση τῶν φύλλων στὸ μέσον μπορεῖ νὰ παραλληλισθῆ μετὰ τὰ γλυπτὰ δείγματα ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11^{ου} αἰώνα (ἐξωνάρθηκας Καπνικαρέας, Δαφνί). Δὲν ὑπάρχουν τὰ ἄνετα ἐλικόμορφα μοτίβα βλαστῶν καὶ ἡμιανθεμίων πὸν ἀπλώνονται γιὰ νὰ καλύψουν κάθε γωνιά, ὅπως τὰ βλέπομε, τυπικά, στὰ Καμπιὰ καὶ στὴν Ἁγία Μονὴ Ναυπλίου (β' τέταρτο 12^{ου} αἰ.). Ἔτσι, μία τοποθέτηση στὰ χρόνια γύρω στὸ 1100 καὶ πάντως ὄχι ἀργότερα ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο

81. Στ. Πελεκανίδης, Ἔρευναί ἐν Ἁνω Μακεδονίᾳ, Μακεδονικά Ε', 1961 - 63, σ. 378.

82. A. Dergo Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen - âge, (στὰ σέρβικα), Beograd 1953, σ. 210 εἰκ. 302, 304.

83. Προσωπικὴ φωτογραφία. Βλ. καὶ Ν. Δρανδάκη, ἔ.ἀ., σ. 75 σημ. 3.

τοῦ 12ου αἰώνα φαίνεται πολὺ πιθανή⁸⁴. Τὰ φτερά ποὺ δείχνουν καθαρὰ τὴ μίμηση κεντήματος μὲ τὶς μικρὲς ὀπές στὸ τέλειωμά τους δὲν εἶναι ἄγνωστα καὶ σὲ κεραμεικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα στρωματογραφικὰ ἀποδίδονται στὸ 12ο αἰώνα⁸⁵. Τὰ κιονόκρανα ἐξ ἄλλου τῆς Μονῆς Δοχειαρίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους μαρτυροῦν κι αὐτὰ γιὰ τὴν ἐπιβίωση κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους τοῦ πτυχωτοῦ τύπου⁸⁶.

Σ' ἓνα κιονόκρανο ἀπὸ τὴν Τεγέα (πίν. 37 β, γ, Παράρτημα ἀρ. 76) ὁ ἐλικόμορφος βλαστός, τὰ ἡμιανθέμια ποὺ ἀποδίδονται μὲ ἄνετο σιγμοειδὲς σχῆμα, τὰ φύλλα ποὺ γέρνουν πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὸ σῶμα τοῦ πουλιοῦ ποὺ σχηματίζει ἓνα δεῦτερο ἐπίπεδο, ὅλα μᾶς μεταφέρουν στὸ 12ο αἰώνα. Πιὸ συγκεκριμένα μάλιστα τοποθετοῦμε τὸ κιονόκρανο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μαλακὸ ὕφος τοῦ συνόλου, ἂν καὶ ἔργο δευτέρης ποιότητος, στὰ χρόνια μετὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῶν Καμπιῶν (β' τέταρτο 12ου αἰ.) καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ἐκλεπτυσμένο γλυπτὸ «τοῦ Φιλοσόφου» (ἀρχὲς 13ου αἰ.) παράλληλα μὲ τὰ ἀνάγλυφα λείψανα ἀπὸ τὸν Ταξιάρχη τῆς Μεσαριᾶς (1158).

Ἡ μετωπικὴ μορφή τοῦ ἀετοῦ, στὴν κύρια ὄψη, παίρνει ἰδιαίτερη σημασία, ὄχι μόνο γιὰτὶ δείχνει, μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα παραδείγματα ποὺ ἀναφέραμε, πῶς ἀποδίδεται ἓνα παλαιὸ θέμα στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἀλλὰ μᾶς ἐπιτρέπει καὶ τὴ σύγκριση μὲ ἓνα κιονόκρανο ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ αἰθρίου τῆς ἐκκλησίας τῆς Cefalù⁸⁷. Τὶς πλευρὲς αὐτοῦ τοῦ κιονοκράνου διακοσμοῦν ἀετοὶ μὲ ἀνοιχτὰ φτερά, ἐνῶ μιὰ δεῦτερη ζώνη, ἀπὸ κάτω, καλύπτεται ἀπὸ σχηματοποιημένα φύλλα. Ὁ τρόπος ποὺ τὸ πουλὶ προβάλλει ἀπὸ τὸ βάθος, ἢ ἀπόδοσή του, οἱ πλάγιες γλυφές, τὸ σχῆμα τῶν φτερῶν, ὅλα δείχνουν κοινὸ ὕφος μὲ τὸ κιονόκρανο τῆς Τεγέας· γεγονὸς σημαντικὸ αὐτὸ, μαρτυρεῖ πόσο ἐνιαία εἶναι ἡ στυλιστικὴ καὶ εἰκονογραφικὴ ἔκφραση τῶν δύο κόσμων καὶ στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἡ χρονολόγηση τοῦ κιονοκράνου τῆς Σικελίας στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα εἶναι, νομίζομε, ἢ πιὸ πιθανή⁸⁸.

Μερικὰ παραδείγματα ποὺ ἔχομε ἀπὸ τὴ Μάνη εἶναι μικρὰ κιονό-

84. Κοντὰ του θά μπορούσε νὰ τοποθετηθῆ τὸ θωράκιο τοῦ Μουσείου τῶν Θηβῶν μὲ τὰ ἀντωπὰ παγώνια Ἁ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ABME τ. Ε', 1939 - 40, σ. 138 - 139, εἰκ. 20.

85. Δ. Π ἄ λ λ α, Ἀνάγλυφος στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ΑΕ 1953 - 54, Γ', σ. 279 εἰκ. 14.

86. G. M i l l e t, Athos, πίν. 216, 225.

87. W. K r ö n i g, Cefalù, Der sizilische Normannendom, Germany 1963, σ. 22 - 23. πίν. στή σ. 63.

88. Πρβλ. καὶ I v a n k a N i k o l a j e v i č, La Sculpture ornamentale au XIIe siècle en Bosnie et en Herzégovine, Zbornik Radova VIII, 2 (=Mélanges G. Ostrogorsky II) σ. 307 εἰκ. 10, μὲ W. K r ö n i g, ἔ. ἄ., πίν. στή σ. 62.

κρανα τέμπλου με διακόσμηση αετών στις γωνίες. Ἐνήκουν στὶς ἐκκλησίες τῆς Ἐπισκοπῆς (Παράρτημα ἀρ. 68), τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Μίνας (πίν. 36γ, Παράρτημα ἀρ. 69) καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Καμπινάρι τῆς Πλάτσας (πίν. 36 δ, Παράρτημα ἀρ. 70). Θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸ 12^ο αἰ. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἐπισκοπῆς, ἔχει ἤδη χρονολογηθῆ γύρω στὰ 1200⁸⁹. Ἐκεῖ ἐντάσσεται καὶ ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ τέμπλου με τὰ τυπικὰ ἀνθέμια ποὺ σκεπάζουν ὅλη τὴν ἐπιφάνεια καὶ τὸ φύλλο ποὺ γυρίζει πρὸς τὰ ἔξω, με τὴν ποιότητα βέβαια ἔργων μιᾶς ἀπομακρυσμένης ἐπαρχίας. Στὶς ἀρχὲς αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα πρέπει νὰ τοποθετήσωμε τὸ τέμπλο τῆς Μίνας καὶ τῆς Πλάτσας ἀπὸ τὸ γλυπτὸ τους διάκοσμο.

Στὴν προκειμένη περίπτωση τὰ κιονόκρανα τῆς Dabravina τῆς Βοσνίας (Παράρτημα ἀρ. 55) προσφέρουν στοιχεῖα γιὰ σύγκριση⁹⁰. Ὁ τύπος με τὰ πουλιὰ — τέσσερις αετοὶ στὶς γωνίες με ἀνοικτὰ φτερά, ἐλαφρὰ γυριστὰ πρὸς τὸ μέσον τῶν πλευρῶν ὅπως καὶ τῆς Μάνης — δείχνει κοινὴ μορφολογικὴ ἀντίληψη. Μποροῦμε νὰ παραβάλωμε ἐπίσης τὶς φολίδες τοῦ σώματος τῶν αετῶν μ' ἐκεῖνες τοῦ ἑπάνω μέρους τῶν φτερῶν τῶν πουλιῶν τοῦ κιονοκράνου τῆς Μίνας καὶ τοῦ σώματος τοῦ αετοῦ τοῦ παραδείγματος τῆς Τεγέας. Οἱ ἔλικες τῶν κιονοκράνων τῆς Dabravina βρίσκονται κάτω ἀπὸ τοὺς αετοὺς, φαινόμενο περίεργο, ποὺ δίχως ἀμφιβολία δείχνει πόσο μακρινὰ καὶ ἀκατανόητα ἦταν τὰ παλαιὰ πρότυπα.

Ἡ Ivanka Nikolajević⁹¹, ποὺ δημοσίευσε τὰ κιονόκρανα, τὰ ἀποδίδει στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνα. Με τὶς συγκρίσεις ποὺ κάνει γιὰ τὴ χρονολόγησή τους ὀδηγεῖται στὴ νότια Ἰταλία. Ἐκεῖ βρίσκει στενὴ συγγένεια μ' ἓνα κιονόκρανο τοῦ κιβωρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Bari: διατυπώνει μάλιστα τὴν ὑπόθεση κάποιας ἐξαρτήσεως ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς Βοσνίας ἀπὸ τὴ νότια Ἰταλία καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὀφείλεται, ἐν μέρει, στὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τοῦ τάγματος τῶν Βενεδικτίνων μοναχῶν.

Ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν ὅλη μελέτη μας εἶναι ἡ σημεῖωση τῶν σχέσεων αὐτῶν τῶν κιονοκράνων τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Βοσνίας με τῆς νότιας Ἰταλίας καὶ Σικελίας⁹².

Τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ γνωστὰ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο κιονόκρανα με ἀνά-

89. Ν. Δραυδάκη, ἔ. ἀ., σ. 110 - 112. Προσωπικὲς φωτογραφίες τῶν γλυπτῶν τῆς Μάνης.

90. I. Nikolajević, ἔ. ἀ., σ. 295 - 309 εἰκ. 1 - 3 καὶ τελευταῖα τῆς ἰδίας, Oltarna pregrada u Dabravini, Zbornik Radova XII, 1970, σ. 91 - 112 εἰκ. 9, 10.

91. I. Nikolajević, La sculpture ornementale, ἔ. ἀ., σ. 304 - 309.

92. Βλ. πρόχειρα: É. Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1903, εἰκ. 129, 192 σ. 459 - 460, εἰκ. 195, 196 ἐπίσης C. A. Willemssen - D. Odenhal, Apulien, Köln 1966, πίν. 61, 70 - 71, 150, 160 - 161, 189 - 191, 211, 217, 224, 226, 228.

γλυφες παραστάσεις αετών είναι εκείνο που βρίσκεται στην αλλη του Μουσείου του Βόλου (πίν. 38 α, β, Παράρτημα αρ. 54). Οι τέσσερεις αετοί με τὰ ανοιχτά φτερά τους και ή μικρή ανθρώπινη κεφαλή στη μιὰ πλευρά αποτελοῦν τὴν κύρια διακόσμησή του, τῆς ὁποίας τὸ ὕφος εἶναι ἀποτέλεσμα ρομανικῶν ἐπιδράσεων. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴν κοίλη διάθεση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ βάθους, ἀπὸ τὴν ὅλη ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης κεφαλῆς και ἀπὸ τις λεπτομέρειες τῶν πουλιῶν: στὸ σῶμα οἱ τελειῶς ἐπίπεδες φολίδες σὰν μικρὰ ὠοειδῆ σχήματα, στὰ φτερά, οἱ παράλληλες ταινίες που χωρίζονται μεταξύ τους με λοξότμητες ραβδώσεις και ή διπλὴ ὀριζόντια ταινία με μιὰ σειρὰ ἀπὸ χαραγμένα στρογγυλὰ στίγματα⁹³. Τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα μᾶς φαίνεται ή ἐποχὴ που πρέπει νὰ τοποθετήσωμε τὸ κιονόκρανο αὐτό, με τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ παραλληλισθῆ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μόνο τὸ ἐπίκρανο τοῦ Μουσείου τῶν Θηβῶν με τις τερατόμορφες διακοσμήσεις⁹⁴. Ἀργότερα, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα, ἔχομε τὸ ἀσήμαντο παράδειγμα τῆς Παρηγορήτισσας τῆς Ἄρτας (Παράρτημα αρ. 51)⁹⁵.

Στὸ 13ο αἰῶνα θὰ πρέπει νὰ ἐντάξωμε και τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας (Παράρτημα αρ. 52) που ἔχουν τόσο πολὺ μετακινηθῆ χρονολογικά⁹⁶, θεωρώντάς τα ἔργα που μιμοῦνται σύγχρονα ἢ παλαιότερα βυζαντινὰ πρότυπα⁹⁷. Ἀνάλογα εἶναι και τὰ κιονόκρανα τοῦ κιβωρίου τοῦ Parenzo (Παράρτημα αρ. 74)⁹⁸.

Στὸ Δεζάνι τῆς Σερβίας⁹⁹ (14ος αἰῶνας) τέλος, ὑπάρχουν ἐπίσης κιονό-

93. Πρβλ. πρόχειρα Η. Focillon, Art d'Occident. Le Moyen âge roman et gothique, Paris 1938, πίν. X, τοῦ ἰδίου, L'Art des sculpteurs romans, Paris 1964, πίν. V, XXXI, XXXII.

94. Ἄ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ε', 1939 - 40, σ. 131 - 133 εἰκ. 13 - 15. Τὸ ὑπ' ἀρ. 238 ἐπίκρανο τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν ἔχει ἐπίσης θεωρηθῆ ἔργο με δυτικὲς ἐπιδράσεις. Δ. Πάλλα, Βυζαντινὸν ὑπέρθυρον τοῦ Μουσείου Κορίνθου, ΕΕΒΣ 30, 1960 - 61, σ. 425 - 427 εἰκ. 6α - β.

95. 1283 - 1296: Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι 1963, σ. 158.

96. L. Bréhier, Études sur l'histoire de la sculpture byzantine, Nouvelles archives des Missions scientifiques. Nouv. Série, fasc. 3, 1911, σ. 34, 51 - 53 πίν. I₁, VI. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 27 - 28, 61 - 62. H. Buchwald, The Carved Stone Ornament of the High Middle Ages in San Marco, Venice, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft XIII, 1964, σ. 149 - 150 εἰκ. 52.

97. O. Demus, The Church of San Marco in Venice, Washington 1960, σ. 123 κ. ἔ.

98. Βλ. και I. Nikolajević, La sculpture ornementale, ἔ. ἀ., σ. 303, τῆς ἰδίας, Oltarna pregrada, ἔ. ἀ., σ. 101 - 102.,

99. A. Deroko, Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen-âge (στὰ σερβικά), Beograd 1962, σ. 87 εἰκ. 116α - β, 118β, γαλλ. περίληψη σ. 278. Οἱ πρόβολοι πιθανῶς προστεγασμάτων στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Ἀλειτούργητο τῆς Μεσημβρίας ἔχουν μορφὲς ζῶων A. Rachénon, Églises de Mésemvria, Sofia 1932, σ. 54 - 55, εἰκ. 36.

κρανα με ζῶα, ἀλλὰ οἱ μορφές τους ἐντάσσονται καθαρά στὸ ρεπερτόριο τῶν γοθικῶν κιονοκράνων.

Στὴ μελέτη μας αὐτὴ δὲν περιλάβαμε μερικὰ γνωστὰ ἐπίκρανα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν με θέματα ζωομορφικά (ἀρ. 218, 219, 220, 221, 222, 224, 302)¹⁰⁰. Τὸ πλησιέστερο πρὸς τὰ παραδείγματα ποὺ ἐξετάσαμε εἶναι διακοσμημένο με ἀετὸ μετωπικὸ ποὺ κρατεῖ ἓνα λαγὸ με τὰ νύχια του (ἀρ. 218). Μπορεῖ νὰ χρονολογηθῆ γύρω ἀπὸ τὸ 1100.

Μὲ τὴν προσπάθεια νὰ ἐξετάσωμε τὰ κιονόκρανα με ζῶα, κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Βυζαντίου, μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσωμε κατὰ κάποιον τρόπο τὴ διαχρονικὴ πορεία ἑνὸς θέματος, πῶς ἀποδίδεται τὴν πρῶμην ἐποχὴ ἀπὸ τὸ μεγάλο κέντρο καὶ πῶς φθάνει ὡς τὶς ἐπαρχίες του, πῶς ἐπιβιώνει μετὰ στὶς ἴδιες αὐτὲς περιοχές.

Στὸν 5^ο καὶ 6^ο αἰῶνα, τὰ κιονόκρανα με ζῶα γνώρισαν ἰδιαίτερη ἄνθηση στὸ Βυζάντιο ποὺ, με κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη, ἔστειλε μορφές καὶ πρότυπα σ' ὅλο τὸ μεσογειακὸ χῶρο. Ἔτοιμα κομμάτια, σκαλισμένα στὰ ἐργαστήρια τῆς Πρωτεύουσας, μεταφέρονταν ὡς τὶς μακρινὲς περιοχές¹⁰¹, στὴν Αἴγυπτο, στὴ Συρία, στὴν Καρχηδόνα, στὴ Δαλματία, ἀσφαλῶς στὴν Ἰταλία καθὼς καὶ μέσα στὸ βαλκανικὸ καὶ μικρασιατικὸ τοῦ χῶρο. Τὸ πρόβλημα τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων μένει πάντως ἀκόμη ἀνοιχτό. Εἶναι βέβαιο, ἐντούτοις, ὅτι ἦταν συνηθισμένη ἡ λύση τῆς μεταφορᾶς σχεδιαστικῶν προτύπων καὶ μπορεῖ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅτι προσκαλοῦσαν καὶ τοὺς καλλιτέχνες. Τὰ λευκὰ μάρμαρα με σταχτιᾶς φλέβες δὲν ἀποδεικνύουν προέλευση Προκοννήσου οὔτε καὶ ἐργαστήρια τῆς Πρωτεύουσας, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τὴν Θεσσαλονίκη. Στους Φιλίππους, στὰ βορειοανατολικά τῆς Βασιλικῆς Β', βρέθηκαν ἄπεργα κιονόκρανα σὲ διάφορα στάδια τῆς κατασκευῆς τους ἀπὸ τοπικὸ μάρμαρο¹⁰², ὅμοια με αὐτὸ ποὺ εἶναι κατασκευασμένα κι ἐκεῖνα με τὰ ζῶα (Παράρτημα ἀρ. 49). Καὶ τὰ κιονόκρανα τῆς Βασιλικῆς Β', ποὺ ἔχουν ποιοτικὴ συγγένεια με τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶναι καὶ αὐτὰ ἀπὸ μάρμαρο τῶν Φιλίππων¹⁰³. Ὁ ἐγγῶριος σκληρὸς γρανίτης τῶν κιονοκράνων τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ (Παράρτημα ἀρ. 43) δικαιολογεῖ, ἐν μέρει, τὶς ἄκομμες καὶ ἀπλοϊκὲς μορφές τῶν ζώων, ἐνῶ στὸ Čaričin Grad (Παράρτημα

100. A. G r a b a r, *Sculptures*, ἔ. ἀ., σ. 114, πίν. LXII, 5.

101. G. K a p i t ä n, *The Church Wreck off Marzameni*, *Archaeology* 22, 1969, σ. 122 - 123.

102. P. L e m e r l e, *Philippe et la Macédoine orientale à l' époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, σ. 103 - 105. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Ἐφορο ἀρχαιοτήτων κ. Δ. Λαζαρίδη, ὁ ὁποῖος μοῦ ἐπεσήμανε τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἄπεργων αὐτῶν κιονοκράνων.

103. P. L e m e r l e, αὐτόθι, σ. 500 - 504.

άρ. 8), στὰ δείγματα τοῦ Alahan Monastir στὴν Κιλικία¹⁰⁴ καὶ τοῦ Κοπτικοῦ Μουσείου τοῦ Καΐρου (Παράρτημα ἀρ. 27) ἡ πέτρα τῆς περιοχῆς φαίνεται μαλακώτερη. Τὰ τοπικὰ ἐργαστήρια δείχνουν ὅτι ἀπέχουν, μὲ διαβαθμίσεις βέβαια, ἀπὸ τὰ πρότυπά τους. Πάντως ἡ οὐσία εἶναι ὅτι καὶ ἐδῶ, στὰ λίγα αὐτὰ γλυπτά, φαίνεται τὸ κοινὸ πνεῦμα ποῦ εἶναι διάχυτο παντοῦ στὸ μεσογειακὸ χῶρο, τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Ἄργότερα, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰῶνα τὰ παραδείγματα χάνονται ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῶν κανεὶς τὸ γεγονὸς μέσα στὸ μεγάλο καὶ γενικὸ πρόβλημα τῆς καλλιτεχνικῆς ἔνδειας τῆς περιόδου αὐτῆς. Τὰ κιονόκρανα τῶν παραθύρων τῆς Μονῆς τοῦ Λιβὸς (Παράρτημα ἀρ. 66), στὸ 10^ο αἰῶνα, δείχνουν συνέχεια στὴ μορφολογικὴ ἔκφραση, ἡ ὁποία ξέρει καὶ τύπους κιονοκράνων μὲ ζῶα. Καὶ οἱ ὁμορφες ὑδρορροές τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά (βλ. ἀν. σημ. 80), δίπλα στὶς πλαστικὲς μορφές τῶν λεονταριῶν τοῦ κιονοκράνου ἀπὸ τὸ Λόγγο τῆς Ἑδεσσας (πίν. 35α, Παράρτημα ἀρ. 10), μιλοῦν γι' αὐτὴ τὴ συνέχεια.

Στὸν 11^ο καὶ 12^ο αἰῶνα, τὰ βυζαντινὰ παραδείγματα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα — ὅπου κυρίως ἐπιβιώνει τὸ θέμα τοῦ ἀετοῦ — δὲν εἶναι λίγα. Ἐάν λάβωμε ὑπ' ὄψη μας, δηλαδή, ὅτι οἱ νέοι ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι ἀπαιτοῦσαν μικρὸ ἀριθμὸ κιονοκράνων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρχαν «σρολία» ἀπὸ παλαιότερα μνημεῖα, καταλαβαίνομε πῶς ἡ ζωομορφικὴ διακόσμηση τῶν κιονοκράνων συνεχίστηκε στὸ Βυζάντιο. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, στὴ ρομανικὴ Δύση, τὰ κιονόκρανα μὲ ζῶα εἶναι παρὰ πολλὰ καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ διακοσμημένα μὲ ἀετοὺς τὰ περισσότερο συνηθισμένα¹⁰⁵.

Οἱ σχέσεις ποῦ μπορέσαμε νὰ βροῦμε ἀνάμεσα σὲ μερικὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὴ δυτικὴ Μακεδονία, τὴν Πελοπόννησο, τὴ Βοσνία, τὴν Ἰταλία καὶ Σικελία λέγουν, καὶ αὐτές, πόσο κοινὴ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἔκφραση σὲ περιοχὲς μὲ μνημεῖα ἀνάλογα καὶ φύση ποῦ μοιάζει, παράλληλα βέβαια καὶ μὲ τὶς ἄμεσες ἐπαφές ποῦ συμβάλλουν στὴν ἐνότητα αὐτῆ. Ὅπως δὴποτε, ἡ τέχνη τοῦ μεγάλου κέντρου πάντα κατευθύνει· οἱ ἀναμίξεις τῆς μὲ τὸ ὑπό-

104. G. H. Forsyth, Architectural Notes on a Trip through Cilicia, DOP 11, 1957, σ. 228 - 233, εἰκ. 24. J. Kramer, Skulpturen mit Adlerfiguren an Bauten des 5. Jahrhunderts n. Chr. in Konstantinopel, Köln 1968, σ. 93 - 94, εἰκ. 38.

105. Βλ. ἐνδεικτικὰ : F. Benoit, Chapiteau byzantin à têtes de bélier du Musée d'Arles, Bulletin Monumental, XCVII 1938, σ. 141 - 142. D. Jalabert, De l'art oriental antique à l'art roman. Recherches sur la faune et la flore romans, III: l'aigle, αὐτόθι, σ. 173 - 194. L. Bréhier, Les traces de l'ancien art chrétien dans l'art roman Auvergnat, Cahiers Archéologiques I, 1946, σ. 74, πίν. XII 3. Marcel Aubert, L'art français à l'époque romane, Paris 1950, πίν. 3A, 39B. W. Messener, Romanische Plastik in Frankreich, Köln 1964, πίν. 33. G. Künstler, Romanische Kunst im Abendland, Wien 1968, πίν. 32.

στρωμα, από το οποίο άλλωστε και ή ίδια προέρχεται, δημιουργούν τις σχετικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με τις αστάθμητες ικανότητες του καλλιτεχνικού φορέα, στις περιοχές της άμεσης ή πιο μακρινής ακτινοβολίας της.

Για την άπωτατη ανατολική καταγωγή της ιδέας των κιονοκράνων με ζώα δέν υπάρχει αμφισβήτηση¹⁰⁶. Στην έλληνιστική εποχή οί ανατολικές μορφές, φαίνεται, ένώθηκαν με το κορινθιακό κιονόκρανο, για να δώσουν ένα τύπο ανάμικτο, όπου τα κεφάλια των ζώων αντικαθιστούσαν τις παλαιές έλικες· και ή ιδέα έφθασε στη Ρώμη¹⁰⁷.

Έχει ήδη υποστηριχθί από τον Α. Grabar ότι κιονόκρανα και υπέρθυρα ναών της Συρίας με παραστάσεις ζώων και άντικειμένων, συμβόλων της λατρείας, επέδρασαν στις αντίστοιχες διακοσμήσεις των Συναγωγών του 3ου αιώνα με άφηρημένα συμβολικά σχήματα. Από αυτές πάλι φαίνεται ότι άμεσα εξαρτώνται οί διακοσμήσεις κιονοκράνων και υπέρθρων εκκλησιών με χριστιανικά σύμβολα της λατρείας¹⁰⁸. Αν λοιπόν δεχθούμε ότι είχε γίνει άποδεκτή στο χριστιανικό κόσμο ή συμβολική παράσταση στα υπέρθυρα και κιονόκρανα, θά ήταν ίσως λογικό να υποστηριχθί ότι θά είχε διατηρηθί μία ανάλογη αντίληψη, περισσότερο ή λιγώτερο συγκεχυμένη, έφ' όσον τα κιονόκρανα με ζώα χρησιμοποιήθηκαν τόσο πολύ, στον 5ο και 6ο αί. Η παρόμοια διακόσμηση των κιονοκράνων με τα υπέρθυρα έπιτρέπει να σκεφθί κανείς ότι άποδιδόταν και στα πρώτα άποτροπαϊκός χαρακτήρας¹⁰⁹. Μάλιστα ή κυρίαρχη χρήση του θέματος του άετου, πανάρχαιου σήματος της ισχύος και της νίκης στο κακό¹¹⁰, νομίζομε ότι

106. P. Lemerle, Chapiteaux chrétiens à protomes de béliers, έ. ά., σ. 297. E. Kitzinger, έ. ά., σ. 19. M. Pinard, έ. ά., σ. 39. A. Grabar, Sculptures, έ. ά., σ. 65. Fr. W. Deichmann, Zur Entstehung der Spätantiken - Zweizonen - Tierkapitelle, Χαριστήριον εις 'Α. Κ. 'Ορλάνδον Α', 1965, σ. 136 - 144.

107. E. von Mercklin, Antike Stierkapitelle, Röm. Mitt. 60 - 61, 1953 - 54, σ. 184 - 199, του ίδιου, Antike Figuralkapitelle, Berlin 1962. R. Kautzsch, έ. ά., σ. 153, Fr. W. Deichmann, έ. ά., σ. 140 - 143.

108. A. Grabar, Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien I, L'art de la fin de l'antiquité et du moyen - âge II, σ. 746 - 747.

109. Σχετικά με τα υπέρθυρα Δ. Πάλλα, Βυζαντινόν υπέρθυρον, έ. ά., σ. 434 - 439. Ch. Bouras, Les portes et les fenêtres en architecture byzantine, έ. ά., σ. 233 - 236. A. Grabar, Deux portails sculptés paléochrétiens d'Égypte et d'Asie Mineure, et les portails romans, Cahiers Archéologiques XX, 1970, σ. 15 - 28.

110. W. R. Newhold, The Eagle and the Basket Chalice of Antioch, American Journal of Archaeology 29, 1925, σ. 360. M. Pinard, έ. ά., σ. 46 - 47. Ch. Picard, Aigle et Serpent. Sur les divers sens d'un symbole religieux à travers la Grèce du Nord d'après une oenochoé de bronze du musée de Belgrade, Starinar 13 - 14, 1962 - 63, σ. 1 - 7. Στην Έλληνική κλασσική τέχνη ό άετός έχει θεωρηθί σύμβολο του Διός, βλ. ένδεικτικά Έργον 1967, σ. 30 εικ. 26.

είναι χαρακτηριστική σ' αυτά. Τὰ ἄλλα ζῶα καὶ τὰ πουλιὰ ποὺ ἀπαντοῦν κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, μερικῶν ἀπὸ αὐτὰ ἢ συμβολικὴ ἔννοια χάνεται πίσω στὸ χρόνο¹¹¹, δὲν ξενίζουσιν, ἐφ' ὅσον ἡ ἐποχὴ εἶναι φιλελεύθερη ἀκόμη στὴν ἀποδοχὴ εἰκονογραφικῶν μέσων ἐκφράσεως. Στὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἡ διακόσμηση τῶν κιονοκράνων μοιάζει ὄχι μόνον μὲ τῶν ὑπερθύρων ἀλλὰ καὶ μὲ τῶν ἐπιστυλίων τῶν τέμπλων¹¹² (πρβλ. τὸ κιονόκρανο τῆς Τεγέας μὲ τὸ ὑπέρθυρο τῆς κυρίας εισόδου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου¹¹³). Σημειώνομε ἐπίσης ὅτι τὸ θέμα τῶν τροχῶν τοῦ κιονοκράνου τῆς Καλαμάτας (πίν. 36α, Παράρτημα ἀρ. 59) εἶναι ἀνάλογο πρὸς ἀφηρημένα ἐβραϊκὰ σύμβολα¹¹⁴. Ἡ ἐπιβίωση τῶν ζωομορφικῶν θεμάτων μὲ ἀποτροπαϊκὸν χαρακτῆρα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ μικρὸ αὐτὸ θέμα ὁ τρόπος ποὺ ἀφομοιώνονται στὸ Βυζάντιο οἱ πολυποίκιλες καταβολές του. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὅτι οὐδέποτε τὰ ζωομορφικὰ κοσμήματα μὲ ἀποτροπαϊκὰς ιδιότητες πῆραν θέση τυπικῆ στὰ ὑπέρθυρα, στὰ κιονόκρανα καὶ στὰ ἐπιστυλία τῶν τέμπλων. Οἱ Οὐμανιστὲς τοῦ 9ου αἰῶνα μίλησαν γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση ποὺ δίνουν τέτοια ζῶδια¹¹⁵.

Προβληματικὴ κάπως μᾶς φάνηκε ἡ παράσταση τοῦ ἀετοῦ μὲ σφαίρα ποὺ ἀπαντᾷ στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ γιὰ πρώτη φορά. Ὁ ἐραλδικὸς ἰδίως χαρακτῆρας τῶν πουλιῶν τῶν κιονοκράνων τῆς Ἑδεσσας καὶ τῆς Βέροιας μᾶς ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ ἀναζητήσωμε κάποια πρωταρχικὴ μορφή ἐμβλήματος ἀλλὰ κανένα στοιχεῖο ἐνθαρρυντικὸ δὲν βρέθηκε πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση τῆς ἔρευνας¹¹⁶. Εἶναι πιθανὸν τὸ θέμα αὐτὸ νὰ ὀφείλεται σὲ κάποιο

111. L. Bréhier *L'art chrétien, son développement iconographique des origines à nos jours*, Paris 1918, σ. 71, 110 - 111. A. G r a b a r, *Sculptures*, ἔ. ἀ., σ. 61, 124.

112. V. L a s a r e f f, *Trois fragments d' épistyles peintes et le templon byzantin*, εἰς ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ', 1964 - 65, σ. 127 - 130. Στὸ 15^ο αἰ., ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεὼν ἐκφράζει καθαρὰ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ τέμπλο διαχωρίζει τὸν αἰσθητὸ ἀπὸ τὸν ἀόρατο κόσμον. Συμεὼν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Ναοῦ, Κεφάλ. ΡΛΕΤ'*, M i g n e, P. G. 155, σ. 345 c.

113. Ἁ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, *ABME*, τ. Ε', ἔ. ἀ., σ. 71 εἰκ. 22.

114. A. G r a b a r, *Sources juives*, ἔ. ἀ., σ. 745, 747 - 748, πίν. 168 b, c.

115. L' «esthétisme» d' un théologien humaniste byzantin du IXe siècle, *L'art de la fin de l' antiquité et du moyen âge I*, σ. 63 - 69.

116. Τὸ θέμα τοῦ ἐραλδικοῦ ἀετοῦ εἶναι ἀγαπητὸ στὴν Ἀνατολὴ J. G. A d l e r, *Collectio Nova Numorum Cuficorum*, Copenhagen 1792, καὶ ἡ ἀνατολικὴ καταγωγὴ τῶν ἐμβλημάτων ἔχει ὑποστηριχθῆ. L. A. M a y e r, *Saracenic Heraldry*, Oxford 1933. B. H e m m e r d i n g e r, *Deux notes d' héraldique*, *BZ* 61, 1968, σ. 304 - 305. Τὸ θέμα αὐτὸ ἀπαντᾷ στὸ Βυζάντιο, Σπ. Λ ά μ π ρ ο υ, Ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου, *Ν. Ἑλληνομνήμων*, 6, σ. 463. Γ. Τ ι π ά λ δ ο υ, *Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἰκόσημα* (.), *ΕΕΒΣ* 3, 1926, σ. 206 - 222· βλ. καὶ R. J a n i n, *La géographie ecclésiastique de l' Empire byzantin. 1ere partie, t. III, Les églises et les monastères*, Paris 1953, σ. 220. Ἀετοὺς βρίσκομε καὶ σὲ σφραγιδολίθους καὶ σὲ νομί-

τεχνίτη πού άπλοποίησε παλαιές μορφές μικρών ζώων στά νύχια τών άετῶν¹¹⁷.

Ἐνακεφαλαιώνοντας διαπιστώνομε πῶς τό θέμα τών ζώων στά κιονόκрана παρουσιάζει ιδιαίτερο ένδιαφέρον σάν μία περίπτωση πού μᾶς δίνει μεγαλύτερη δυνατότητα νά παρακολουθήσωμε τοὺς τρόπους πού έκφράζεται ἡ βυζαντινὴ πλαστικὴ κατὰ τὴ διαχρονικὴ πορεία της.

Τὰ πρῶτα παραδείγματα πού ἔχομε, τοῦ 5ου αἰώνα, ἀποδίδονται τεχνολογικά ἀκόμη μὲ τό καλλιτεχνικὸ λεξιλόγιο τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας· ἔτσι πλαστικά δοσμένες οἱ μορφές ἀφήνουν νά κυριαρχῆ ἡ ψευδαίσθηση μιᾶς έντυπώσεως πού δέν ανταποκρίνεται στὴν οὐσία. Πρωτεύουσα σημασία ἔχει ἡ ἐναλλαγὴ τῆς σκιᾶς καὶ τοῦ φωτὸς ἐπάνω στὶς καμπύλες ἐπιφάνειες. Οἱ λεπτομέρειες συγχέονται μὲ τὶς κύριες μορφές, ἂν καὶ αὐτὲς οἱ τελευταῖες ἤδη ἀρχίζουν νά προβάλλονται. Προοδευτικά ὅμως, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ φαίνονται νά σβήνουν καὶ ν' ἀναπλάθονται μέσα στὸ δυναμικὸ χωνευτήρι τοῦ 5ου αἰώνα, μὲ τάση πρὸς τὴν ἐπίπεδη ἔκφραση, τὴ σχηματικὴ ἀπόδοση τῆς μορφῆς καὶ τὴν πραγματικὴ ἀνταπόκριση στὴ λειτουργία. Ἡ τεχνικὴ, πού ἐξελίσσεται πρὸς τὴν προβολὴ τών μορφῶν ἐπάνω ἀπὸ τό σκιερὸ βάθος, καθὼς τό τρύπανο σκάβει βαθιὰ πίσω ἀπὸ τὰ θέματα, δημιουργώντας ἔτσι ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο, τείνει ν' ανταποκριθῆ σ' αὐτὴ τὴ διάθεση. Ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα (δεύτερο τέταρτο) οἱ τάσεις αὐτὲς βρίσκουν τὴν ὄριμὴ τους ἔκφραση.

Τὰ καθαρὰ σχήματα πού μόλις ἀρχίζουν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἐπιβιώνουν κατὰ τὴ φτωχὴ σὲ παραδείγματα ἀλλὰ δυναμικὴ, φαίνεται, περίοδο ὡς τό τέλος τῆς Εἰκονομαχίας, γιὰ νά βροῦν νέα παρουσίαση στὴν «ἀναγέννηση» πού ἀκολουθεῖ. Οἱ πλευρικὲς ἐπιφάνειες περιγράφουν τὰ θέματα μὲ σαφήνεια. Γεωμετρικὰ ἢ πλαστικώτερα δοσμένες οἱ μορφές ἐκφράζουν αὐστηρὰ αὐτὸ πού θέλουν χωρὶς νά ζητοῦν νά παίξουν μὲ τὴ σκιά καὶ ἀνταποκρίνονται στὴ λειτουργία τους. Ἀργότερα, στὸ 12ο αἰώνα, τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα, μὲ τὶς ἴδιες βασικὲς ἀρχές, μορφώνουν τὸν τύπο ἐνὸς δευτέρου ἐξωτερικοῦ περιβλήματος πού φαίνεται σάν νά σκεπάζῃ τὶς ἐπιφάνειες· ἡ ἀναβίωση μερικῶν θεμάτων καὶ ἡ κάποια πλαστικότητα τών μορφῶν ὀμιλοῦν γιὰ κλασσικιστικὲς τάσεις, έντονώτερες τώρα ἀπὸ ἄλλες ἐποχές.

ματα. G. Sch l u m b e r g e r, Sigillographie de l' empire byzantin, Paris 1884, σ. 27. M. H e n d y, Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081 - 1261, Washington 1969, πίν. 40, 7 (B). Κανέννας ἀετὸς δέν κρατεῖ σφαῖρα.

117. Πρβλ. θωράκιο ἀπὸ τὴ Χαλκίδα Ν. Γ ι α ν ν ο π ο ὐ λ ο υ, Χριστιανικὰ καὶ Βυζαντινὰ γλυπτὰ Χαλκίδος, ΔΧΑΕ, περ. Β' τ. Α', 1924, σ. 105 - 6 (θωράκιο μὲ ἀρ. Εὐρ. 132).

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα

Τὸ παράρτημα αὐτὸ ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο συγκεντρώνονται κιονόκρανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ποὺ ἔγιναν γνωστά, τὰ περισσότερα, μετὰ ἀπὸ τὶς συνθετικὲς μελέτες τοῦ R. Kautzsch καὶ τοῦ E. Kitzinger (βλ. ἄ. σ. 90) καὶ δὲν ἔχουν περιληφθῆ στὸ συνθετικὸ κατάλογο κιονοκράνων μὲ διακόσμηση ἀετῶν τοῦ J. Kramer (ἔ. ἄ., σ. 88-96). Στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ Παραρτήματος συγκεντρώνονται κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Καὶ στὰ δύο μέρη ὑπάρχουν καὶ παραδείγματα ἀπὸ γειτονικὲς ἢ ὑποτελεῖς στὸ Βυζάντιο περιοχῆς, οἱ ὁποῖες βρίσκονται σὲ κάποια «πνευματικὴ ἐξάρτηση» ἀπὸ αὐτό. Δὲν περιλαμβάνονται κιονόκρανα μὲ πουλιὰ ἢ ζῶα ποὺ εἰκονογραφοῦν τὸ θέμα «τοῦ δένδρου ἢ τοῦ περιρραντηρίου τῆς ζωῆς» καὶ κάποιο συγκεκριμένο μῦθο.

Ὁ διαχωρισμὸς τῶν κιονοκράνων σὲ δύο ὁμάδες, πρὶν καὶ μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν δηλαδὴ, γίνεται μόνο γιὰ λόγους πρακτικούς, ὥστε νὰ διευκολυνθῆ ἡ ἔρευνα. Τὰ κιονόκρανα κατατάσσονται ἀλφαβητικά, κατὰ πόλεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται. Ὅταν ἔχουν περάσει στὴ βιβλιογραφία, δίδεται ἡ σχετικὴ ἀναφορά, συνήθως ἡ τελευταία, ἐὰν ὅμως δὲν ὑπάρχῃ βιβλιογραφικὴ μνεία ἢ εἶναι πολὺ σύντομη, τότε ὑπάρχει μικρὴ περιγραφὴ. Τὰ περισσότερα σχολιάζονται στὸ κείμενο κι αὐτὸ δηλώνεται μ' ἓναν ἀστερίσκο ἀριστερά· δὲν ὑπάρχουν σχόλια ἐὰν δὲν τὸ ἐπιτρέπουν ἡ κατάστασις ποὺ διατηροῦνται ἢ τὰ ἐλλιπῆ φωτογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχομε.

Τὰ παραδείγματα ποὺ παρουσιάζομε ἔχουν δημοσιευθῆ σὲ χρονικὰ ἀνασκαφῶν ἢ σὲ ἐπὶ μέρους μελέτες· μερικὰ συγκεντρώσαμε ἀπὸ προσωπικὲς μας ἔρευνες σὲ συλλογὲς καὶ μνημεῖα. Μὲ τὶς συνθῆκες αὐτὲς τῆς ἔρευνας, ὁ κατάλογος περιλαμβάνει ἓνα δυσανάλογα μεγάλο ἀριθμὸ κιονοκράνων ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, σὲ σύγκριση μὲ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὶς ἄλλες περιοχῆς τοῦ Βυζαντίου, καί, ὅπωςδὴποτε, δὲν ἔχει τὴν ἀξίωσις νὰ θεωρηθῆ πλήρης.

Κατάλογος κιονοκράνων μὲ ἀνάγλυφα ζῶα

Α'.

(Περίοδος πρὶν ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχίαν)

1. *³Α θ ἦ ν α ι. Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Ἐπίκρανο, ἀρ. 43α. Ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη. Πίν. 34α (φωτογραφία ἀρχείου Βυζαντινοῦ Μουσεῖου Ἀθηνῶν). J. Strzygowski, Die Akropolis in altbyzantinischer Zeit, AM 14, 1889, σ. 286-7, εἰκ. 5.

2. Ἀλυκὴ Θάσου¹.

Θραύσματα κιονοκράνων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς νότιας βασιλικῆς. Περιστερία κοσμοῦν τὶς γωνίες ἐπάνω καὶ πλέγμα καλάθου τὴν κάτω ζώνη· τὰ δύο τμήματα τοῦ κιονοκράνου διαχωρίζονται μὲ μία ἔντονα ἔξεργη ταινία.

3. *Ἀμφίπολις. Μουσεῖο Καβάλας. Δύο κιονόκρανα, ἀρ. 231, 232. Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆ τῆς βασιλικῆς Γ' τῆς Ἀμφιπόλεως. Πίν. 32 α, β. Δ. Λαζαρίδη, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναὶ εἰς Ἀμφίπολιν, ΠΑΕ 1959, σ. 44, πίν. 49 α-β. Ε. Στίκα, Ἀνασκαφὴ Βασιλικῆς Γ' Ἀμφιπόλεως, ΠΑΕ 1962, σ. 42-46, πίν. 24, 25.

Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομὲς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες· ἀνάμεσά τους, στὸ ἓνα κιονόκρανο (ἀρ. 231), ἐναλλάσσονται προτομὲς βοδιῶν μὲ λεονταριῶν καὶ στὸ ἄλλο (ἀρ. 232) ἀετοὶ μὲ «κέρατα ἀφθονίας». Τὴν κάτω ζώνη στολίζουν φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας. Ἡ σπείρα καλύπτεται ἀπὸ μικρὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια πλαγιαστά. Ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις.

4. *Ἀρνίθα Ρόδου. Ἐκ τῆς βασιλικῆς.

Ἄ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, Β', Ἀθήναι 1954, σ. 312, εἰκ. 267. Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα Ρόδου, ABME τ. ΣΤ', 1948, σ. 32-35.

5. Bargala (σημ. Goren Kozjak).

Τμήματα κιονοκράνων μὲ κριάρια στὶς γωνίες τῆς ἐπάνω ζώνης ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

Bilaga Aleksova, Pridones od Istraživanja u Bargala - Bregalnica za Osvetlvanjeto na Istorijata na Južnite Sloveni εἰς Posebna Izdanja XII. Centar za Balkanološka Ispitivanja, Knjiga 4, σ. 105-114. Τῆς ἰδίας, εἰς Symposium: The 1.100th Anniversary of the Death of Cyril of Thessalonika, 1. Skorje 1970, σ. 13-21. Τῆς ἰδίας, Bargala - Bregalnica: Archaeological Excavations and Researches in the Valley of the Bregalnica, εἰς XIVe Congrès International des Études Byzantines. Résumés - Communications, Bucarest 1971, σ. 224-226.

6. *Βέροια. Μουσεῖο. Τὸ κιονόκρανο βρέθηκε στὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Νέας Μητροπόλεως, Πίν. 31δ (φωτογραφία ἀρχείου ΙΔ' Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων).

Φ. Δροσογιάννη, Μεσαιωνικὰ Μακεδονίας, ΑΔ 18, 1963, Χρονικὰ 2, σ. 251, πίν. 282α.

1. Πρόκειται νὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὸν κ. J. P. Sodini, στὸν ὁποῖο καὶ ὀφείλω τὴν πληροφορία· τὸν εὐχαριστῶ πολὺ.

Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομὲς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες καὶ ἀετοὶ ὄρθιοι, μεταπικοί, μὲ ἀνοιχτὲς τὶς φτεροῦγες τὶς πλευρές. Τὰ πουλιὰ πατοῦν στὴν ἀνάστροφη προτομὴ ἑνὸς ζώου καὶ τὰ δύο μόνον ἔχουν ἐπάνω στὸ σῶμά τους ἕνα φίδι. Φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν τὴν κάτω ζώνη. Ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις.

7. *Γαλλατὶς (σημ. Mangalia) στὴ Μικρὴ Σκυθία. Δύο κιονόκρανα. Τὸ ἕνα βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Mangalia, τὸ ἄλλο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τοῦ Βουκουρεστίου. Πίν. 33 α, β, (φωτογραφίες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Βουκουρεστίου).
I. Barnea, Chapiteaux à protomes de béliers de la Scythie Mineure, Balcania VII, 2, 1944, σ. 408-416, πίν. 1-5. Τοῦ ἰδίου, Douze ans d'archéologie chrétienne en Roumanie, Actes du VIe C.I.E.B., 2, 1951, σ. 30-31, εἰκ. 5. Τοῦ ἰδίου, Éléments d'art grec des Basiliques paléochrétiennes de la Scythie Mineure, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ', 1964-65, σ. 341, πίν. 71, 2.
8. *Ćarižin-Grad. Ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ βασιλική.
A. Deroko - S. Radojčić, Otkopavanja Carižina grada 1947 godine, Starinar 1, 1950, σ. 119-142 εἰκ. 33. Ivanka Nikola-jević-Stojković, Ranobizantiska Arhitektonska, ἔ.ἀ., σ. 91-93.
9. *Ἐδεσσα. Παλαιὰ Μητρόπολη. Πίν. 27 α, β. Βλ. ἀν. σ. 82-84.
10. *Ἐδεσσα. Μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸ Λόγγο (στὴν αὐλή). Πίν. 35α. Στ. Πελεκανίδη, Μεσαιωνικὰ Μακεδονίας, ΑΔ 16, 1960, σ. 226, πίν. 199γ.
Στὴν ἐπάνω ζώνη, προτομὲς γρυπῶν στολίζουν τὶς γωνίες καὶ «κέρατα ἀφθονίας» φορτωμένα μὲ καρποὺς ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ μία προτομὴ κριαριοῦ καὶ μία βοδιοῦ κοσμοῦν τὶς πλευρές. Τὴν κάτω ζώνη, ἡ ὁποία διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν ἐπάνω μὲ ἐξεργηταίνια, καλύπτει τὸ κόσμημα μιᾶς κληματίδας μὲ καρποὺς σταφυλιοῦ· τὴ σπείρα κοσμεῖ ἕνας σηματοποιημένος βλαστὸς μὲ φύλλα δάφνης.
11. Θεόπολις. Κάτω Ἄλπεις. Ἀπὸ τὴν τρίκογχη κρύπτη.
F. Benoît, La crypte en triconque de Théopolis, Rivista di Archeologia Cristiana 27, 1951, σ. 76-79 εἰκ. 5-6. M. Pinarđ, ἔ.ἀ., σ. 38.
12. *Ἐσσαλονίκη². Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Δύο ὅμοια κιονόκρανα, ἀρ. 4 καὶ 5. Πίν. 34 γ, δ.

2. Ὁ E. Kitzinger, ἔ.ἀ., σ. 63-64, ἀρ. 14, ἀναφέρει ὅτι τὰ κιονό-

Στην ἐπάνω ζώνη προτομές κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες· ἀνάμεσά τους ἀετοὶ ποὺ στρέφουν τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ πίσω ἐναλλάσσονται μὲ «κέρατα ἀφθονίας». Στὴν κάτω ζώνη διακρίνονται ἴχνη πλέγματος καλάθου.

13. *Θεσσαλονίκη. Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Τρία ἐπίκρανα, ἀρ. 83, 84, 85. Προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ. Πίν. 29α (φωτογραφία ἀρχείου Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν). Οἱ προτομές τῶν κριαριῶν καλύπτουν ὅλο τὸ ὕψος τῶν ἐπικράνων.
14. *Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἁγίου Γεωργίου. Ἐπίκρανο, ἀρ. 704. Πίν. 30γ.
Ἐνας ἀετὸς μετωπικὸς μὲ ἀνοιχτὰ φτερὰ ἀποτελεῖ τὴν κύρια διακοσμησὴ αὐτοῦ τοῦ ἐπικράνου· φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν τὴν ὑπόλοιπὴ ἐπιφάνεια.
15. *Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἁγίου Γεωργίου, ἀρ. 42. Πίν. 31γ.
Στὴν ἐπάνω ζώνη περιστέρια στολίζουν τὶς γωνίες· στὴν κάτω φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν ὅλο τὸ χῶρο. Μία σειρὰ μὲ πεντάφυλλα ἀνθέμια καὶ ἀστραγαλοειδῆ κόσμημα διαχωρίζει τὶς δύο ζῶνες τοῦ κιονοκράνου καὶ μία ἄλλη ὅμοια ἐπιστέφει τὶς πλευρὲς του. Ὁ ἄβακας φέρει μία βαθειὰ ράβδωση μὲ λείψανα ἀπροσδιορίστου κοσμήματος στὴ θέση τοῦ «ἄνθους»· ἡ σπείρα ἔχει καταστραφῆ.
16. *Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἁγίου Γεωργίου, ἀρ. 45. Πίν. 29β.
Φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν ὅλο τὸ ὕψος τοῦ κιονοκράνου καὶ μόνον τὸ ἐπάνω τμήμα του διακοσμοῦν ὀλόσωμα μικρὰ ζῶα, ἀνάμεσα στὰ φύλλα· διατηροῦνται ἀκόμη δύο ἀντωπὰ πρόβατα καὶ ἓνας ἀετὸς. Τὸ κιονόκρανο ἔχει ὑποστῆ μεγάλη φθορά.
17. *Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἁγίου Γεωργίου, ἀρ. 8. Πίν. 32γ.
Στὴν ἐπάνω ζώνη, περιστέρια κοσμοῦν τὶς γωνίες· στὴν κάτω φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν ὅλο τὸ χῶρο. Μία σειρὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια διαχωρίζει τὶς δύο ζῶνες τοῦ κιονοκράνου καὶ μία ὅμοια ἐπιστέφει τὶς πλευρὲς του. Ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις καὶ λείψανα ἀπροσδιορίστου κοσμήματος στὴ θέση τοῦ «ἄνθους». Τὴ σπείρα στολίζουν πεντάφυλλα ἀνθέμια τοποθετημένα μὲ τὴν κορυφὴ πρὸς τὰ κάτω καὶ λεπτὸ ἀστραγαλοειδῆ κόσμημα.
18. *Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἁγίου Γεωργίου, ἀρ. 3. Πίν. 29δ.
Ἄετοὶ κοσμοῦν τὸ μέσον τῶν πλευρῶν τῆς ἐπάνω ζώνης καὶ φύλλα

κрана αὐτὰ εἶναι ὅμοια μὲ τὸ γνωστὸ τοῦ Βυζ. Μουσείου μὲ ἀρ. 2 (G. Sotiriou, Guide du Musée Byzantin, Athènes 1939, πίν. 6β). Ἐκεῖνο φέρει στὴν κάτω ζώνη «θεοδοσιανὴ» ἄκανθα, αὐτὰ πλέγμα καλάθου.

πριονωτής ἄκανθας τὸ χῶρο πὸ μένει μεταξὺ τῶν πουλιῶν καθὼς καὶ τὴν κάτω ζώνη. Τὸ κιονόκρανο ἔχει ὑποστῆ σημαντικὲς φθορὲς.

19. *Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἁγίου Γεωργίου, ἀρ. 21. Πίν. 32δ.
Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομὲς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες καὶ παγώνια πὸ ἐναλλάσσονται μὲ ἀετοὺς τὶς πλευρὲς· στὴν κάτω ζώνη φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας στολίζουν ὅλο τὸ χῶρο. Ἡ σπείρα καλύπτεται ἀπὸ μικρὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια πλαγιαστά· ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις. Τὰ κεφάλια καὶ τὰ πόδια τῶν κριαριῶν ἔχουν ἀποκοπῆ καὶ γενικὰ τὸ κιονόκρανο ἔχει ὑποστῆ μεγάλη φθορά.
20. *Θεσσαλονίκη³. Μουσεῖο Ἁγίου Γεωργίου, ἀρ. 20. Πίν. 29γ.
Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομὲς κριαριῶν στολίζουν τὶς γωνίες καὶ ἀετοὶ μὲ κλειστά φτερά πὸ ἐναλλάσσονται μὲ «κέρατα ἀφθονίας» τὶς πλευρὲς. Στὴν κάτω ζώνη, φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν τὸ χῶρο. Ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις. Ἡ σπείρα, τὰ κεφάλια καὶ τὰ πόδια τῶν κριαριῶν ἔχουν καταστραφῆ.
21. *Θεσσαλονίκη. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (στὴν αὐλή). Πίν. 34β.
Περιστερία στολίζουν τὶς γωνίες τῆς ἐπάνω ζώνης καὶ πλέγμα καλάθου τοῦ ὁποῦ ἴχνη μόνο σώζονται, τὴν κάτω ζώνη. Ἡ σπείρα καλύπτεται ἀπὸ κόσμημα πὸ θυμίζει ἐκφυλισμένες μορφὲς φύλλων δάφνης, ἐνῶ ὁ ἄβακας φέρει σχηματοποιημένους ἐλικόσχημους βλαστοὺς.
22. *Θεσσαλονίκη. Παλαιὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (στὴν αὐλή).
Ἐπίθημα ἀμφικίονος ὁ ὁποῖος ἔχει συμπυκθῆ σὲ κίονα. Πίν. 35β.
Ἡ μία ὄψη του, πὸ ἔχει καταστραφῆ στὸ μεγαλύτερο μέρος της, ἔφερε φυλλοειδεῖς μορφὲς, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀετὸ μετωπικὸ μὲ ἀνοιχτὲς φτεροῦγες.
23. Θεσσαλονίκη. Χατζά - Μπέη Τζαμί. Δύο ὅμοια κιονόκρανα ἐπιστέφουν δύο κίονες τοῦ κτηρίου. Πίν. 31β.
Ο. Tafrafi, Topographie, ἔ.ἀ., σ. 191, πίν. XXXII, 2.
Στὴν ἐπάνω ζώνη ἀετοὶ στολίζουν τὶς γωνίες καὶ «κέρατα ἀφθονίας» μαζί μ' ἓνα φύλλο πριονωτῆς ἄκανθας τὸ κενὸ πὸ μένει ἀνάμεσα στὰ ἀνοιχτὰ φτερά τῶν πουλιῶν. Στὴν κάτω ζώνη φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας κοσμοῦν τὸ χῶρο. Σήμερα παχιά στρώματα ἀσβέστη καλύπτουν τὰ κιονόκρανα.
24. *Θεσσαλονίκη. Προφήτης Ἡλίας. Δύο ὅμοια κιονόκρανα τῶν ἀνατολικῶν κίωνων τῆς ἐκκλησίας. Πίν. 30δ.

3. Στὸ Μουσεῖο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὑπάρχει ἓνα ἀκόμη κιονόκρανο μὲ ἀρ. 99, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν J. Kramel, ἔ. ἀ., σ. 93, ἀρ. 25.

R. F a r i o l i, *I Capitelli paleocristiani*, ἑ.ἄ., σ. 168.

Στὴν ἐπάνω ζώνη, προτομές κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες καὶ «κέρατα ἀφθονίας» τὶς πλευρές· κάτω, φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν τὸ χῶρο. Τὴ σπείρα στολιζοῦν μικρὰ τρίφυλλα ἀνθέμια τοποθετημένα μετὴν κορυφῆ πρὸς τὰ κάτω· ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις. Τὰ κεφάλια καὶ τὰ πόδια τῶν κριαριῶν ἔχουν ἀποκοπῆ.

25. *Θ ἦ β α ι Φ θ ι ὠ τ ι δ ε ς (σημ. Νέα Ἀγχίαλος). Ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ Γ' τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου. Θραύσματα κιονοκράνων. Πίν. 33γ (φωτογραφία ἀρχείου *της Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων*). Βλ. Ἔργον τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1970, σ. 31 εἰκ. 28.
26. Ἰ ε ρ ο υ σ α λ ῆ μ. Καθολικὴ Μονὴ τῆς Παναγίας.
P. L e m e r l e, *Philippes*, ἑ.ἄ., σ. 104, σημ. 2 ἀρ. 4.
27. *Κ ἄ ῖ ρ ο. Κοπτικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 4317.
F r. W. D e i c h m a n n, *Zu einigen spätantiken Figuralkapitellen*, ἑ.ἄ., σ. 71-72, 78, πίν. 25₁₋₂.
28. Κ ἄ ῖ ρ ο. Κοπτικὸ Μουσεῖο⁴. Κιονόκρανο ἡμικίονος.
Αὐτόθι σ. 73, πίν. 25₃.
29. *Κ ὀ ρ ι ν θ ο ς Π α λ α ι ἄ⁵. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς.
E. Σ τ ῖ κ α, Ἀνασκαφὴ κοιμητηριακῆς βασιλικῆς Παλαιᾶς Κορίνθου, ΠΑΕ 1962, σ. 51-56, πίν. 56β.
Στὴν ἐπάνω ζώνη ἀετοὶ με ἀνοιχτὰ φτερὰ κοσμοῦν τὶς γωνίες· στὴν κάτω πλέγμα καλάθου καλύπτει τὸ χῶρο. Τὸ κιονόκρανο ἔχει ὑποστῆ πολλὰς φθορές.
30. *Κ ὀ ρ ι ν θ ο ς Π α λ α ι ἄ. Θραύσματα κιονοκράνων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς.
Αὐτόθι, πίν. 56γ.
Τρία κομμάτια ἀπὸ γωνίες κιονοκράνων με πουλιά (πρβλ. μετὰ κιονόκρανα τῆς Θάσου Παρ. ἀρ. 2 καὶ τῆς Κρήτης Παρ. ἀρ. 44). Τὸ τμήμα τοῦ ἄβακα, ποῦ διακρίνεται, στολιζέται με ἐλικόσχημους βλαστούς.

4. Τὸ κιονόκρανο αὐτὸ τὸ ἐντάξαμε στὸν κατάλογο τῶν παλαιοχριστιανικῶν παραδειγμάτων (F r. W. D e i c h m a n n, *Zu einigen spätantiken Figuralkapitellen*, ἑ.ἄ., σ. 73, σημ. 3), γιατί βρίσκομε ὁμοιότητα στὶς μορφές τῶν ζώων με ἄλλα κοπτικὰ ἔργα ποῦ χρονολογοῦνται στὸν 6^ο αἰ. (πρβλ. αὐτόθι πίν. 25, 4). Ὅπως δὴποτε ἀμφιβολίες ὑπάρχουν.

5. Τὸ κιονόκρανο περιλαμβάνεται καὶ στὸν κατάλογο τοῦ J. K r a m e r, ἑ.ἄ., σ. 93, ἀρ. 26. Δὲν ἀναφέρονται τὰ ἴχνη πλέγματος καλάθου στὴν κάτω ζώνη.

31. *Κωνσταντινούπολις. Τμήμα κιονοκράνου με άετό. Βρέθηκε στη βασιλική του Στουδίου.
J. Ebersolt, Une mission à Constantinople, Revue Archéologique, 4e s. 14, 1909, σ. 8 - 10, εικ. 4. A. Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, London 1912, σ. 51. G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines III, Constantinople 1914, σ. 447.
32. *Κωνσταντινούπολις. Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, ἀρ. 4822. Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές μέσα στὴν πόλη.
N. Firatli, Découverte de trois églises byzantines à Istanbul, Cahiers Archéologiques V, 1951, σ. 175, πίν. IVb.
33. Κωνσταντινούπολις. Μουσείο τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀρ. εὐρ. 141 (στὴν αὐλή).
L. Akin, Figured Column Capitals, Ayasofya Muzesi Yilligi 4, 1962, ἀγγλικὴ περίληψη σ. 58 εικ. 4.
34. Κωνσταντινούπολις. Μουσείο τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀρ. εὐρ. 157(στὴν κιονοστοιχία τῆς αὐλῆς). Βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Ἑπτὰ-πυργίου (Yedikule).
Αὐτόθι, σ. 57 - 58, εικ. 3.
35. *Λέχαιον⁶. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς. Πίν. 30 α, β (φωτογραφίες ἀρχείου Δ. Πάλλα).
D. Pallas, Über die Datierung eines Kapitells der Basilika von Lechaion (Korinth), BZ 63, 1970, σ. 69 - 70.
36. Ljubiten Σκοπίων.
P. Miljukova, Kristiankija drevnosti, ἔ. ἀ., σ. 129, εικ. 55. P. Lemerle, Philippes, ἔ. ἀ., σ. 104 σημ. 2, ἀρ. 3.
37. Μάνη. Ἐπίθημα συμφυές με τὸ κιονόκρανο. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς στὴ θέση Ἁγιος Πέτρος Κυπαρίσσου. Πίν. 35γ (φωτογραφία ἀρχείου Ν. Δρανδάκη).
Ν. Δρανδάκη, Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης, ΠΑΕ 1958, σ. 206-216, πίν. 163α-β.
38. Modena. Καθεδρικός Ναός.
E. von Mercklin, Antike Figural - Kapitele, Berlin 1962, σ. 137 ἀρ. 362. Fr. W. Deichmann, ἔ. ἀ., σ. 77 - 81, πίν. 27₈₋₁₀.

6. Τὸ κιονόκρανο περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τοῦ J. Kramer, ἔ. ἀ., σ. 87, ἀρ. 31 ὅχι ὁμως μεταξὺ αὐτῶν ποὺ ἔχουν διακόσμηση με πουλιά.

39. * Νησί νομού Πέλλης. Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆ βασιλικῆς. Πίν. 31α (φωτογραφία ἀρχείου τοῦ Ἐργαστηρίου Μορφολογίας καὶ Ρυθμολογίας τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).
Στ. Πελεκανίδη, Μεσαιωνικά Μακεδονίας, ΑΔ 16, 1960, σ. 226, πίν. 199β.
Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομῆς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες ἀνάμεσά τους, στὸ μέσον τῶν πλευρῶν, ἀετοὶ ποὺ κρατοῦν στὰ νύχια τους ἕνα μικρὸ ζῶο ὁλόσωμο ἐναλλάσσονται μὲ «κέρατα ἀφθονίας». Στὴν κάτω ζώνη, φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν τὸ χῶρο. Ἡ σπείρα φέρει μικρὰ ἀνθέμια πλαγιαστὰ καὶ ὁ ἄβακας ραβδώσεις.
40. Περιβόλα Πολυχνίτου Λέσβου. Ἐκ τῆς βασιλικῆς.
Σ. Χαριτωνίδη, Παλαιοχριστιανικὴ Τοπογραφία τῆς Λέσβου, ΑΔ 23, 1968, σ. 33, πίν. 12γ-δ.
Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομῆς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες καὶ ἀετοὶ μὲ κλειστὰ φτερά, γυρισμένοι στὸ πλάι, τὶς πλευρές. Ἡ κάτω ζώνη ἔχει τελείως καταστραφῆ. Ἴσως ἀπὸ αὐτὴ νὰ προέρχεται ἕνα τμήμα κιοκράνου μὲ πλέγμα καλάθου ποὺ σώζεται.
41. Πλεμενιανὰ Σελίνου Κρήτης. Στὸ προαύλιο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σωτῆρος.
Κ. Λασσιθιωτάκη, Ἐκκλησίες τῆς δυτικῆς Κρήτης, Κρητικὰ Χρονικὰ ΚΒ', 1970, σ. 208-9, πίν. ΟΔ' εἰκ. 297Α.
Στὴν ἐπάνω ζώνη, προτομῆς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες καὶ κεφαλὴ λεονταριοῦ (;) τὸ μέσον τῆς μιᾶς πλευρᾶς. Στὴν κάτω ζώνη ὑπάρχει πλέγμα καλάθου.
42. Προῦσα. Μουσεῖο. Ἐκ τῆς Νίκαια.
G. Mendel, Catalogue des monuments grecs, romains et byzantins du Musée impérial de Brousse, BCH 33, 1909, σ. 362-3, ἀρ. 123 (280), εἰκ. 68 (ἐπάνω).
43. *Σινᾶ. Ἁγία Αἰκατερίνη. Δύο κιονόκρανα.
G. H. Forsyth, The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian, DOP 22, 1968, σ. 12, πίν. 32, 33.
Ὁ ἄβακας τῶν κιοκράνων καταλήγει στὶς γωνίες σὲ τελείως σχηματικὰ κεφάλια κριαριῶν ἐνῶ ἀπὸ κάτω διαμορφώνονται ἕλικες· στὸ μέσον κάθε πλευρᾶς, ἡμικωνικὸ σχῆμα παίρνει τὴ θέση τοῦ παλαιοῦ ἀνθους). Κάτω ἀπὸ τὶς ἕλικες ἢ διακόσμηση, στὸ ἕνα κιονόκρανο, ἀποτελεῖται ἀπὸ κληματίδα μὲ σταυροὺς, ζῶα, φοινικόδενδρα, στὸ ἄλλο, ἀπὸ σταυροὺς, ἀνεμιζόμενα φύλλα, φοινικόδενδρα καὶ τσαμπιὰ σταφυλιοῦ.
44. *Συῖα δυτικῆς Κρήτης. Ἐκ περισυλλογῆς.

- Ἰ. Τζεδάκης, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά 3, σ. 570, πίν. 271α.
 Στὴν ἐπάνω ζώνη περιστέρια κοσμοῦν τὶς τέσσερις γωνίες καὶ τὶς δύο πλευρές, τὶς ἄλλες δύο «κέρατα ἀφθονίας». Τὴν κάτω στολίζουν ὑψηλὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια ποὺ καλύπτουν ὅλο τὸ χῶρο. Οἱ δύο ζῶνες τοῦ κιονοκράνου χωρίζονται μ' ἐξεργη πλατεῖα ταινία. Πλαγιαστά μικρὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια, πριονωτά, καλύπτουν τὴ σπεῖρα. (Πρβλ. τὰ πουλιὰ μὲ τῶν κιονοκράνων ἀπὸ τὴ Θάσο καὶ τὴν Κόρινθο, ἀρ. Παραρτήματος 2 καὶ 30).
45. Swartnotz Ἀρμενίας.
 Ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (641-661).
 J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, I, Wien 1918, σ. 112 εἰκ. 111 καὶ σ. 287 εἰκ. 324. Τελευταῖα: W. F. Volbach—J. Lafontaine-Dosogne, Byzanz und der Christliche Osten, ἔ. ἀ., πίν. 382.
46. Τραπεζοῦς. Ἁγία Σοφία.
 J. Strzygowski, Les chapiteaux de Sainte - Sophie à Trébizonde, BCH 19, 1895, σ. 519. D. T. Rice, The Church of Haghia Sophia at Trebizond, Edinburgh 1968, σ. 46, πίν. 9Α.
47. Τροπaeum Trajani (σημ. Adamelisi) στὴ Μικρὴ Σκυθία.
 I. Barnea, Chapiteaux, ἔ. ἀ., σ. 408 - 415, πίν. 1 - 5.
48. Φίλιπποι. Στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ὁκταγώνου.
 Ἄετὸς ἀπὸ τὴ γωνία τῆς ἐπάνω ζώνης κιονοκράνου.
49. *Φίλιπποι. Μουσεῖο. Δύο ὅμοια κιονόκρανα ἀπὸ ἀνασκαφῆς στὸ Forum. Πίν. 33δ.
 Δ. Λαζαρίδης. Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 17, 1961 - 62, Χρονικά, σ. 239, πίν. 286α - β.
 Προτομὲς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες τῆς ἐπάνω ζώνης καὶ ἀετοὶ ὄρθιοι, μετωπικοί, μὲ ἀνοιγμένες τὶς φτεροῦγες καλύπτουν τὸ μεσαῖο χῶρο τῶν πλευρῶν. Τὴν κάτω ζώνη, δυσανάλογα στενὴ σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐπάνω, στολίζουν ὄρθια πεντάφυλλα ἀνθέμια. Οἱ δύο ζῶνες τοῦ κιονοκράνου χωρίζονται μ' ἐξεργη πλατεῖα ταινία. Ἡ σπεῖρα καὶ ὁ ἄβακας εἶναι ἀκόσμητοι.

Β'.

(Περίοδος μετὰ τὴν Εἰκονομαχία)

50. *Αἰανὴ Κοζάνης. Μουσεῖο Κοζάνης. Ἀπὸ τὸ Ναὸ τῆς Παναγίας. Πίν. 35δ. (φωτογραφία πίνακος Στ. Πελεκανίδης).

Σ τ. Πελεκανίδη, Ἔρευναί ἐν ἄνω Μακεδονίᾳ, Μακεδονικά Ε', 1961-63, σ. 373, 378, πίν. 4.

51. *Αρτα. Παρηγορήτισσα. Κιονόκρανο κιονίσκου παραθύρου.
Ἄ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα, ἔ.ἀ., σ. 38 - 39, εἰκ. 33.
52. *Βενετία. Ἅγιος Μᾶρκος. Δύο κιονόκρανα : τὸ ἓνα μὲ πουλιά καὶ τὸ ἄλλο μὲ κριάρια.
L. Bréhier, Études sur l'histoire de la sculpture byzantine, ἔ.ἀ. σ. 34, 52 - 53, πίν. I, VI. H. Buchwald, The Carved Stone Ornament, ἔ. ἀ. σ. 149 - 150 εἰκ. 52.
53. *Βέροια. Νέα Μητρόπολις. Δύο ὅμοια κιονόκρανα. Πίν. 28 γ, δ.
Βλ. ἄν. σ. 88 - 90.
54. *Βόλος. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὸ βυθὸ τῆς θάλασσης. Πίν. 38 α, β (φωτογραφίες Ν. Νικονάνου).
Ν. Γιαννοπούλου, Τὸ Φρούριον τοῦ Βόλου, ΕΕΒΣ Η', 1931, σ. 125 - 6.
Τέσσερες ἀετοὶ μὲ ἀνοιχτὰ φτερὰ ἀποτελοῦν τὴν κύρια διακόσμηση τοῦ κιονοκράνου. Ἀνάμεσα στὰ κεφάλια τῶν πουλιῶν ὑπάρχουν, στὴ μία πλευρά, μία ἀνθρώπινη κεφαλὴ μὲ δξὺ γένη καὶ, στὶς ἄλλες τρεῖς, ἡμικονικὰ σχήματα μὲ ἐλαφρὲς πλάγιες γλυφές· ὁ ἄβακας ἀποτελεῖται ἀπὸ μία φαρδιά λίγο ἔξεργη ταινία.
55. *Dabravina Βοσνίας⁷.
I. NikoIajević, La Sculpture ornamentale, ἔ. ἀ., σ. 295 - 309, εἰκ. 1-3. Τῆς ἰδίας, Oltarna pregrada, ἔ.ἀ., σ. 101 - 102, εἰκ. 9, 10. Δύο κιονόκρανα μὲ κεφάλια κριαριῶν στὶς γωνίες, ἓνα μὲ ἀετοῦς, καὶ θραύσματα.
56. Δάλμιον Βοσνίας⁸.
I. NikoIajević, La sculpture ornamentale, ἔ. ἀ., σ. 302, εἰκ. 4.

7. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης ποὺ περιλάβαμε στὸ Παράρτημα (ἀρ. 55, 56, 58, 71), ἡ I. NikoIajević ἀναφέρει τελευταῖα (Oltarna pregrada, ἔ. ἀ., σ. 101 - 102, εἰκ. 12, 13) δύο ἀκόμη κιονόκρανα τὸ ἓνα ἀπὸ τὴν πόλη Ζάρα, τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴ Biskupija, στὴ Δαλματία.

8. Ἡ I. NikoIajević στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο μελέτες τῆς στὶς ὁποῖες ἀναφερόμαστε (La sculpture ornamentale, ἔ. ἀ. σ. 302, εἰκ. 4), σημειώνει ὅτι τὸ κιονόκρανο προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖον Δάλμιον ἢ Δελμίνιον, σημ. Žurajac, στὴ δεύτερη (Oltarna pregrada, ἔ. ἀ., σ. 101 - 102, εἰκ. 14) τὸ τοποθετεῖ στὴ Suiča. Πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο κιονόκρανο καὶ γιὰ τὴν ἴδια περιοχὴ, ὅπως ἡ συγγραφεὺς εἶχε τὴν καλὴ σὺνῆ νὰ μὲ πληροφορήσῃ.

Τῆς ἰδίας, Oltarna pregrada, ἔ. ἀ. σ. 101 - 102, εἰκ. 14.
Κιονόκρανο μὲ ἀετοὺς στὶς γωνίες.

57. * Ἐδεσσα, Ἐκκλησία Ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου. Πίν. 28 α, β.
Βλ. ἀν. σ. 84 - 88.
58. Zenica Βοσνίας.
I. Nikolajević, La sculpture ornamentale, ἔ. ἀ., σ. 302, εἰκ. 5.
Τῆς ἰδίας, Oltarna pregrada, ἔ. ἀ. σ. 101 - 102, εἰκ. 15 καὶ 17.
Κιονόκρανα μὲ ἀετοὺς στὶς γωνίες καὶ ἓνα μὲ κεφάλια κριαριῶν.
59. * Καλαμάτα. Συλλογὴ Μητροπολιτικοῦ μεγάρου. Πίν. 36α (φωτογραφία ἀρχείου Ζ' Ἐφορείας Κλασσικῶν ἀρχαιοτήτων).
Ἄετοὶ στὶς τέσσερις γωνίες καλύπτουν ὅλο τὸ ὕψος τοῦ κιονοκράνου. Οἱ δύο, μετωπικοὶ μὲ ἀνοιχτὰ φτερά, ἔχουν ἀποδοθῆ μὲ εὐκρίνεια, οἱ δύο ἄλλοι, μορφῆς ἀπλοϊκῆς μὲ κλειστά, φαίνεται, φτερά, ἔχουν ἓνα ὠοειδῆς περίπου σῶμα μὲ φολίδες καὶ λεπτὸ λαιμό. Ἀνάμεσα στοὺς ἀετοὺς ὑπάρχουν «πυροστρόβιλοι» καὶ «τροχοὶ» καὶ στὴ μία πλευρά, ἓνα ἐπτάφυλλο ἀνθέμιο.
60. Koutais. Γεωργίας. Κιονόκρανο ἀπὸ τὸν ναὸ ποὺ ἔχτισε ὁ Bagrat III (1003).
J. Baltrušaitis, Études sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie, Paris 1929, σ. 104, πίν. LVII, 8, LVIII, 89.
61. * Κωνσταντινούπολις. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 2810.
D. T. Rice, Art byzantin, Paris - Bruxelles 1959, σ. 277, πίν. 34 κάτω.
62. Κωνσταντινούπολις. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 924.
G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, II, Constantinople 1914, σ. 551, ἀρ. 751 (924).
63. * Κωνσταντινούπολις. Ἄλλοτε στὸ Kaiser Friedrich Museum τοῦ Βερολίνου, μὲ ἀρ. 170. Σήμερα στὰ Κρατικὰ Μουσεία τοῦ Ἄν. Βερολίνου: Frühchristlich - byzantinische Sammlung.
O. Wulff, Kaiser - Friedrich - Museum Kriegszuwachs in der altchristlich - byzantinischen Skulpturensammlung, Amtliche Berichte aus den Königlichen Kunstsammlungen XXXIX, 1918, στ. 248 - 256 εἰκ. 91 καὶ 92 b. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 27 καὶ εἰκ. 23.
64. Κωνσταντινούπολις (;) Ἄλλοτε στὸ Kaiser Friedrich Museum τοῦ Βερολίνου μὲ ἀρ. 171. Σήμερα στὰ Κρατικὰ Μουσεία τοῦ Ἄν. Βερολίνου: Frühchristlich - byzantinische Sammlung.
O. Wulff, ἔ. ἀ., στ. 248 - 256, εἰκ. 92a. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 27.

65. * Κωνσταντινούπολις ⁹(;). Ἐπιτομή στο Kaiser Friedrich Museum τοῦ Βερολίνου με ἀρ. 172. Σήμερα στὰ Κρατικά Μουσεία τοῦ Ἁγ. Βερολίνου. Frühchristlich - byzantinische Sammlung. Πίν. 36β (φωτογραφία ἀρχείου Κρατικῶν Μουσείων Βερολίνου).
O. Wulff, ἔ. ἀ., σ. 248 - 256, εἰκ. 92c. E. Kitzinger, ἔ. ἀ. σ. 27.
66. * Κωνσταντινούπολις. Βόρεια ἐκκλησία τῆς Μονῆς τοῦ Λιβός. Κιονόκρανα ἀμφικίωνων παραθύρων.
A. Grabar, Sculptures, ἔ. ἀ., σ. 105, Πίν. L 2, 3. Th. Macridy, A. Megaw, C. Mango, J. Hawkins, ἔ. ἀ., σ. 259 εἰκ. 19, 20B, σ. 307 - 8, εἰκ. 17, 18.
67. * Κωνσταντινούπολις. Κομμάτια ἀπὸ ἀετοὺς ποὺ προέρχονται, φαίνεται, ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τῆς βόρειας ἐκκλησίας τῆς Μονῆς τοῦ Λιβός.
A. Grabar, Sculptures, ἔ. ἀ. σ. 105 - 106. πίν. LIV. Th. Macridy, A. Megaw, C. Mango, J. Hawkins, ἔ. ἀ., σ. 262, πίν. 31.
68. * Μάνη. Ἐκκλησία τῆς Παναγίας, (Ἐπισκοπή), κοινότη. Κίττας. Ἐπιτομή τὸ τέμπλο.
Τὸ κιονόκρανο αὐτὸ διακοσμοῦν τέσσερις ἀετοὶ στὶς γωνίες, μετωπικοί, με ἀνοιχτὲς φτεροῦγες.
69. * Μάνη. Μίνα. Ἅγιος Ἰωάννης (ἐρειπωμένη ἐκκλησία). Ἐπιτομή τὸ τέμπλο. Πίν. 36γ.
Τὸ κιονόκρανο αὐτὸ διακοσμοῦν τέσσερις ἀετοὶ στὶς γωνίες, μετωπικοί με ἀνοιχτὲς φτεροῦγες.
70. * Μάνη ¹⁰. Πλάτσα. Ἅγιος Νικόλαος στὸ Καμπινάρι. Τέσσερα κιονόκρανα ἀπὸ τὸ τέμπλο. Πίν. 36δ.
Δύο ἀπὸ τὰ κιονόκρανα, ποὺ σήμερα βρίσκονται στὸ τέμπλο τῆς μεσαίας ἐκκλησίας (ἀφιερωμένης στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος),

9. Ἐπιτομή τὸν O. Wulff (Kaiser-Friedrich Museum. Ein Nachtrag aus der byzantinischen Skulpturensammlung, Amtliche Berichte aus den Königl. Kunstsammlung XXXIX, 1918, στ. 32 - 38, εἰκ. 18) ἀναφέρεται ἓνα ἐπίκρανο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ ὁποῦ ἢ μία πλευρὰ κοσμεῖται με δύο ἀετοὺς γύρω ἀπὸ ἓνα φυλλοειδὲς κόσμημα. Ὅπως δὲποτε ὑπάρχει ἢ διάταξη τοῦ θέματος τοῦ «δένδρου τῆς ζωῆς». Ἀνάλογο εἶναι τὸ θέμα τοῦ κιονοκράνου ἀπὸ τὴ βασιλικὴ στὸ Γλυκὸ τῆς Ἡπείρου (τελευταία βλ. Ἔργον 1970, σ. 77 - 82, εἰκ. 84), καὶ ἄλλων στὴ Μάνη (Μεταμόρφωση στὸ Νομιστὶ, Ἅγιος Δημήτριος Κοσίνα Πλάττας).

10. Οἱ διαστάσεις τῶν κιονοκράνων τῆς Μάνης, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ τέμπλα ἐκκλησιῶν, εἶναι πολὺ μικρῆς. Τὸ ὕψος τοῦ κιονοκράνου τῆς Μίνας π. χ. εἶναι 0.21 μ. καὶ τὸ πλάτος 0.125 μ.

φέρουν άετους σέ χαμηλό ανάγλυφο στις δύο γωνίες πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ἐνῶ στις δύο ἄλλες διαγράφονται ἀπλῶς καμπύλα σχήματα. Δύο ἄλλα κιονόκρανα, πού σήμερα εἶναι στὸ τέμπλο τοῦ δεξιῦ παρεκκλησίου (ἀφιερωμένου στὸν Ἅγιο Νικόλαο), φέρουν άετους μὲ ἀνοιχτὰ φτερὰ στις τέσσερεις γωνίες (Πίν. 36δ).

71. N a r o n e Ἐρζεγοβίνης. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Σπαλάτου (Split). I. N i k o l a j e n i ć, La sculpture ornamentale, ἔ. ἄ. σ. 302, 305-306 εἰκ. 6. T ῆ ς ἰ δ ῖ α ς, Oltarna pregrada, ἔ. ἄ., σ. 101-102, εἰκ. 16.
72. * Ν ἱ κ α ἰ α. Ἱδιωτικὴ συλλογή.
A. M. S c h n e i d e r, Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea, Istanbuler Forschungen 16, Berlin 1943, σ. 21, πίν. 19ε.
73. * Ν ἱ κ ὀ π ο λ ῖ ς. Μουσεῖο. Ἄλλοτε ἦταν στὸ Μουσεῖο τῆς Πρέβεζας. Ἀπὸ τὸ χωριὸ Παλαιορόφορο. Πίν. 37α (φωτογραφία ἀρχείου Σπουδαστηρίου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).
Φ. Πέτσαζ, Α Ε 1950-51, Χρονικά, σ. 35-36, εἰκ. 11. Ἄ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, ἔ. ἄ., Β', σ. 337, εἰκ. 295.
74. * P a r e n z o. Καθεδρικός ναός. Κιονόκρανα τοῦ κιβωρίου.
E. K i t z i n g e r, ἔ. ἄ., σ. 62, 65 ἄρ. 35 εἰκ. 78, σ. 70 ἄρ. 92 εἰκ. 123.
75. S a n a h i n Ἀρμενίας. Ἀπὸ τὴν κύρια ἐκκλησία (1048-1065).
J. B a l t r u š a i t i s, ἔ. ἄ., σ. 105, πίν. LVI, 86.
76. * Τ ε γ έ α. Μουσεῖο. Ἀπὸ περισυλλογή. Πίν. 37 β, γ.
Ἄ. Δ ε λ η β ο ρ ρ ῖ ἄ ς, ΑΔ 24, 1969, Χρονικά 1, σ. 130, πίν. 118 β, γ. Τὸ κιονόκρανο στολίζεται, στὴν κύρια ὄψη του, μ' ἓναν ἀετὸ μετωπικὸ πού καλύπτει ὄλο τὸ χῶρο, στις δυὸ πλαϊνές, μὲ ἓνα φύλλο μὲ μίσχο, γυρισμένο ἐπάνω ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ πίσω πλευρὰ μένει ἀκάλυπτη. Ἡ διακοσμημένη ἐπιφάνεια τελειώνει καὶ στις δύο πλαϊνές ὄψεις μὲ ἓνα φοινικόσχημο κόσμημα· ὁ κενὸς χῶρος καλύπτεται ἀπὸ καρδιόσχημα θέματα, ἀνθέμια κι ἐλικόμορφους βλαστούς. Μ' αὐτὰ τὰ σχήματα παίζει καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ σχεδὸν τετράγωνου ἄβακα, ὁ ὁποῖος διαχωρίζεται ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ κιονοκράνου μὲ μιὰ πλατιά καὶ ἔξεργη ταινία.
77. * Τ ρ α π ε ζ ο ῦ ς. Ἁγία Σοφία.
J. S t r z y g o w s k i, Les chapiteaux, ἔ. ἄ., σ. 520. D. T. R i c e, The Church of Haghia Sophia, ἔ. ἄ., σ. 46, πίν. 9B.

R É S U M É

CHAPITEAUX BYZANTINS A DÉCORATION ANIMALE

(PL. 27 - 38)

L'analyse détaillée de deux chapiteaux d'Édesse en Macédoine occidentale provenant l'un de l'ancienne Métropole (colonne Sud - Est), l'autre de l'église consacrée aux Saints - Pierre et Paul (colonne Sud - Est aussi), constituent le point de départ de notre étude.

Le premier, du type dit «à double zone», présente un registre inférieur typiquement «théodosien». Il peut être attribué au Ve siècle, et plus précisément à la 2e moitié du siècle pour des raisons historiques et stylistiques. Le second se place à l'époque médiobyzantine. La masse entière du chapiteau montre qu'elle est portante, les aigles des angles jouant un rôle purement décoratif. Nous le datons du premier quart du XIe siècle. Deux autres chapiteaux provenant de la ville voisine de Veroia, semblables au second d'Édesse, ajoutent leurs témoignages. Ils peuvent être datés vers l'an mille, surtout à cause du fleuron placé sur leur zone inférieure, trop petite et presque méconnaissable.

Les études fondamentales de R. Kautzsch (Kapitellstudien, Berlin - Leipzig 1936, p. 152 - 165) et E. Kitzinger (The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks, DOP 3, 1946, p. 62 - 71), sur ce genre de chapiteaux, se limitent aux exemples des Ve et VIe siècles, période d'apogée de ce type. Depuis, d'autres exemples ont été découverts (de publications de fouilles, de nos propres recherches dans de petites collections et dans des églises). Nous avons essayé d'en faire l'inventaire raisonné, puis nous avons rassemblé les chapiteaux à décoration animale de l'époque post-iconoclaste (cf. Appendice en grec).

L'essai de classer chronologiquement ces fragments nous a obligé à utiliser comme points de départ, quelques sculptures datées, pour voir très brièvement, il est vrai, la mode d'évolution de la sculpture byzantine.

Pour l'époque *pré-iconoclaste*, nous réunissons :

Chapiteaux des piliers de Saint Mé- nas de Thessalonique	vers 400	Premier quart du V ^e siècle
Fragments sculptés de Sainte Sophie de Théodose II	415	
Chapiteaux de la basilique de Da- mous-el-Karita à Karthage	avant 439	Deuxième quart du V ^e siècle

Chapiteaux de la Vierge Acheiropoiètos de Thessalonique	peu après 439	Deuxième quart du V ^e siècle
Chapiteaux de Saint - Démétrios de Thessalonique	peu avant 441	
Chapiteaux de la porte d' Or de Constantinople	447	
Chapiteaux de la basilique de Lechaion	450 - 460	Troisième quart du V ^e siècle
Chapiteaux de la basilique de St. Jean Stoudios à Constantinople	463	
Chapiteaux de Saint - Apollinaire le Neuf de Ravenne	493 - 526	Quatrième quart du V ^e Siècle
Chapiteau de Saint-Clément à Rome	514 - 523	Premier quart du VI ^e siècle
Fragments sculptés de Saint-Polyeucte à Constantinople	524 - 527	Deuxième quart du VI ^e siècle
Chapiteaux de l' église des Saints Serge et Bacchos de Constantinople	527 - 536	
Chapiteaux de Sainte - Sophie de Constantinople	532 - 537	
Chapiteaux de Saint Vital de Ravenne	526 - 547	
Chapiteaux de Saint Apollinaire in Classe	533 - 549	
Chapiteaux de la Cathédrale de Parenzo	543 - 553	Troisième quart du VI ^e siècle

Nous plaçons peu avant 441 les chapiteaux de Saint - Démétrios (sauf quelques exemples anciens), d' après les indices historiques et la ressemblance de l' acanthe — là où elle existe — avec celle des chapiteaux de l' Acheiropoiètos et des basiliques de Lechaion et de Saint Jean Stoudios.

Dans les sculptures, ci-dessus, nous remarquons une tendance générale à l' utilisation de formes plus schématiques (cf. les têtes des béliers et les corps des aigles), mieux adaptées à leur fonction. La technique du trépan qui sert au début à ciseler l' acanthe épineuse produit des effets qui progressivement aboutissent à montrer l' ornement sculpté comme détaché de la surface du chapiteau.

D' après ces données nous pensons pouvoir attribuer à la première moitié du Ve siècle trois chapiteaux du Musée de Saint Georges de Thessalonique (App. N° 16, 18, 20). Un chapiteau de pilier (App. N° 14) du même Musée est très proche de ceux de Saint Démétrios ; il en est de même pour les chapiteaux de Prophète Élie à Thessalonique (App. N° 24) et de Nissi d' Édesse

(App. N° 39), tandis que le chapiteau d'Édesse qui nous a occupé au début (App. N° 9) et un autre de Veroia (App. N° 6) se placent très bien vers le milieu de la seconde moitié du Ve siècle.

Vers 500, nous pouvons placer la réalisation des chapiteaux d'Amphipolis (App. N° 3), de Thessalonique (App. N° 17, 19), de l'ancienne Gallatis (App. N° 7) et d'un chapiteau de pilier du Musée Byzantin d'Athènes (App. N° 1) ; ils suivent les chapiteaux de Constantinople (App. N° 32), de Thèbes Phthiotide (App. N° 25) et de Philippes (App. N° 49).

Nous datons vers le milieu du VIe siècle les chapiteaux de Thessalonique (App. N° 21), d'Arnitha à Rhodes (App. N° 4), de Syïa en Crète (App. N° 44) et ceux du Musée Byzantin d'Athènes (App. N° 12) et de la basilique de Corinthe (App. N° 29, 30); le chapiteau de Longos d'Édesse (App. N° 10) peut-être considéré comme contemporain avec ces exemples et, comme un peu postérieur l'imposte de l'ancien Musée Archéologique de Thessalonique (App. N° 22).

A l'*époque médiobyzantine*, le décor sculpté de quelques églises datées de façon sûre nous aide à suivre un peu l'évolution des formes :

Fragments sculptés du monastère de C. Lips à Constantinople	904	Première moitié du X ^e siècle
Fragments sculptés de l'église de la Vierge à Saint Luc en Phocide avant l'an 1000		Deuxième moitié du X ^e siècle
Fragments sculptés de Saint Luc en Phocide	1011	Première moitié du XI ^e siècle
Fragments sculptés du «métochion» de Saint Luc en Eubée	1014	
Chapiteaux de la Vierge des Chaudronniers (Panaghia tòn Chalkéon) à Thessalonique	1028	
Fragments sculptés de Chios	1054 - 1056	Deuxième moitié du XI ^e siècle
Templon en marbre de Saint Théodore Babaka dans le Magne	1075	
Fragments sculptés de Daphni	1080 - 1100	
Chapiteaux de St. Nicolas à Kabia de Béotie		Première moitié du XII ^e siècle
Fragments sculptés de Haghia Moni à Nauplie	1143 - 1149	
Fragments sculptés de Taxiarque de Messaria à Andros	1158	Deuxième moitié du XII ^e siècle

Architrave de l' iconostase «de Philo- sophe» du Musée Byzantin d' Athènes	1205	Première moitié du XIII ^e siècle
--	------	--

La technique dite du «champlevé» est utilisée en même temps que celle qui donne plus de relief aux formes. De toute façon, les réminiscences de la technique du trépan qui met en valeur les motifs sur le fond obscur subsistent parfois.

Pendant le Xe siècle, les surfaces qui décrivent les motifs sont taillées à «l'emporte pièce» mais dès le début du XIe siècle elles s' unissent au fond avec plus de souplesse, pour donner à la deuxième moitié de ce siècle un contact en douceur entre les motifs et la surface du fond. Au XIIe siècle, l' ornement s' allonge sur la surface comme pour la couvrir et tend vers des formes plus douces jusqu' à la fin du siècle. L' influence islamique, notée dans des détails iconographiques et stylistiques, disparaît pendant la deuxième moitié du XIe siècle.

Nous pouvons donc attribuer un chapiteau de Sainte-Sophie de Trébizonde (App. N° 77) au milieu du Xe siècle, un autre de Nicée (App. N° 72) à sa deuxième moitié. La date (vers l' an mille) que nous avons proposée convient aux chapiteaux de Veroia et d'Édesse (App. N° 53, 57). Un autre de la région de Kosani (App. N° 50) et celui de Kalamata (App. N° 59) datent plutôt de la deuxième moitié du XIe siècle et les chapiteaux de Constantinople (App. N° 61, 63, 65) se situent vers la fin de ce siècle. Nous datons les chapiteaux de Nicopolis en Épire (App. N° 73), de Mina (App. N° 69) et de Platsa (App. N° 70) dans le Magne du début du XIIe siècle, du milieu, celui de Teghéa (App. N° 76) et de la fin du même siècle le chapiteau d' Épiscopi dans le Magne (App. N° 68). Les chapiteaux de Volos (App. N° 54), de St. Marc à Venise (App. N° 52) et du ciborium de Parenzo (App. N° 74), sont plus tardifs (XIIIe siècle).

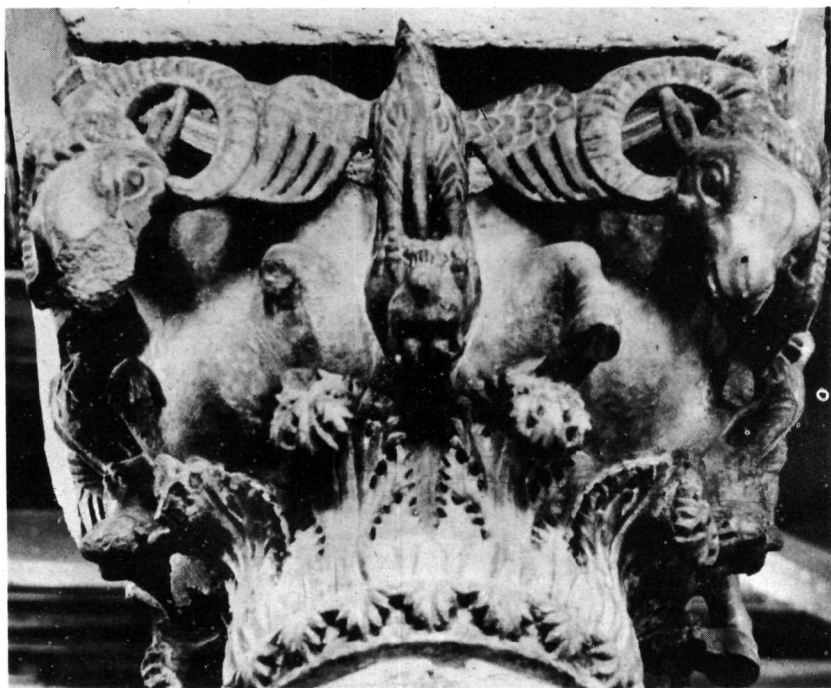
Au moyen âge, les rapports qu' on peut trouver entre les exemples du Péloponnèse, de la Macédoine, d' Italie et de la Sicile témoignent de la communauté d' expression artistique dans ces lieux où l' héritage culturel et les conditions géographiques sont semblables.

L' origine orientale du chapiteau à décoration animale est communément acceptée. Leur signification prend une nuance apotropaïque.

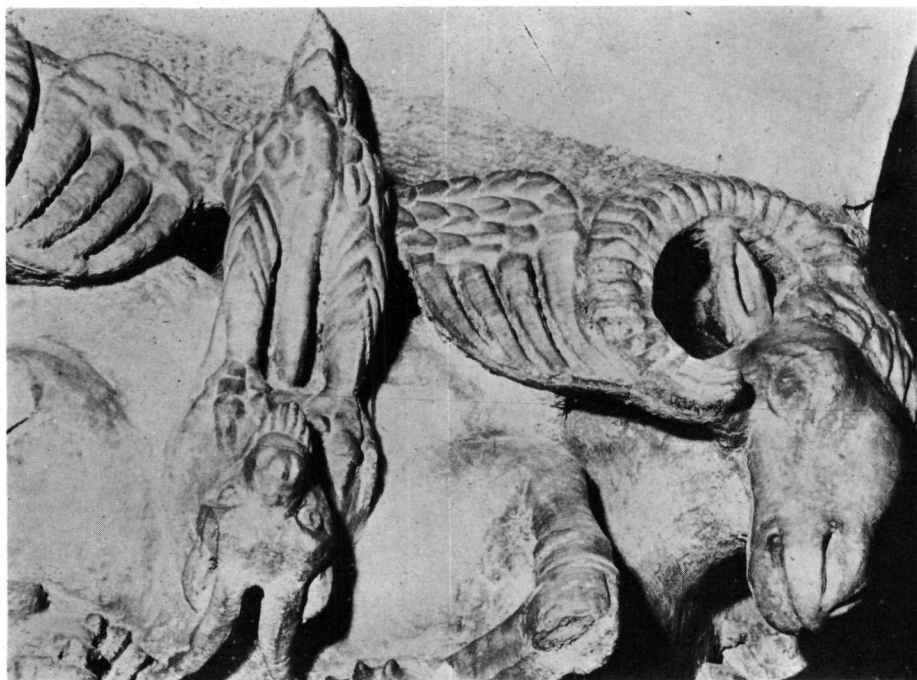
A la fin nous voyons que les chapiteaux à décoration animale nous donnent l' occasion pour faire quelques remarques sur la sculpture byzantine. Pendant le Ve siècle, les moyens expressifs de la basse antiquité continuent à exister : formes plastiques et illusionisme qui joue avec les effets de l' ombre et de la lumière ; les détails se mêlent avec les motifs principaux, bien que

ces derniers commencent à chercher à prédominer. Progressivement ces éléments se perdent et les formes deviennent plus propres et plus conformes à leur fonction. Les motifs se détachent devant le fond obscur. Toutes ces tendances trouvent leur expression au VIe siècle. Des formes pures, sans les effets de l'ombre et de la lumière se transmettent par la période de l'iconoclasme à l'époque qui suit. Là elles trouvent leur maturité. Plates ou un peu plastiques les figures s'expriment avec sobriété et reflètent leur fonction. Un peu plus tard, au XIIe siècle, les ornements avec les mêmes principes, prennent la forme d'un revêtement qui enveloppe les surfaces entières.

MARIE PANAYOTIDI

α. Έδεσσα. Άρ. Παραρτήματος 9

β. Έδεσσα. Άρ. Παραρτήματος 9

α. Έδεσσα. Άρ. Παραρτήματος 57

β. Έδεσσα. Άρ. Παραρτήματος 57

γ. Βέροια. Άρ. Παραρτήματος 53

δ Βέροια. Άρ. Παραρτήματος 53

α. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 13

β. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 16

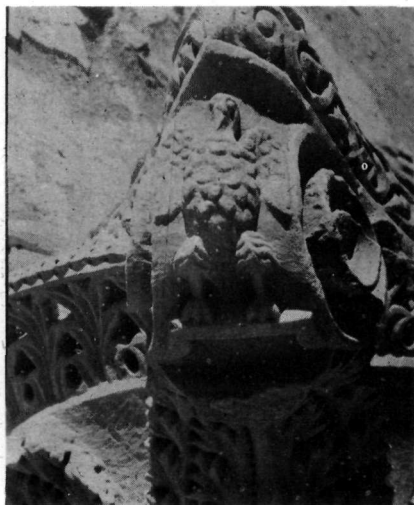
γ. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 20

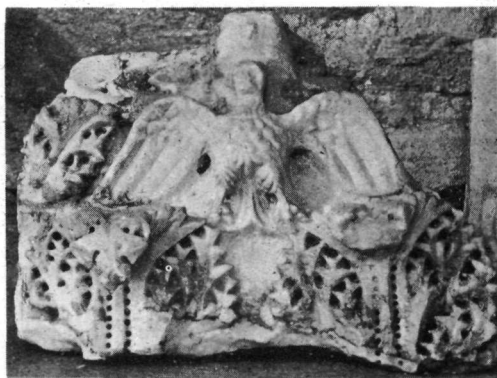
δ. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 18

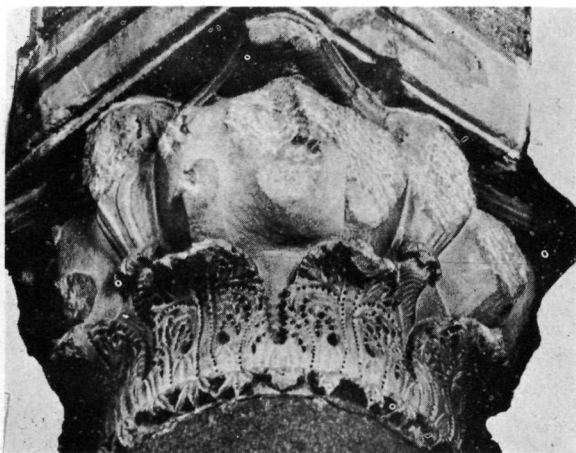
α. Λέχαιον. Ἄρ. Παραρτήματος 35

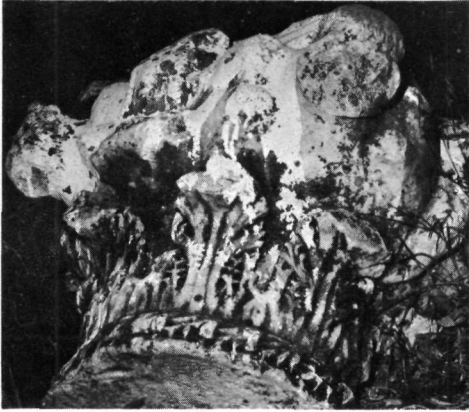
β. Λέχαιον. Ἄρ. Παραρτήματος 35
Λεπτομέρεια εικ. α.

γ. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 14

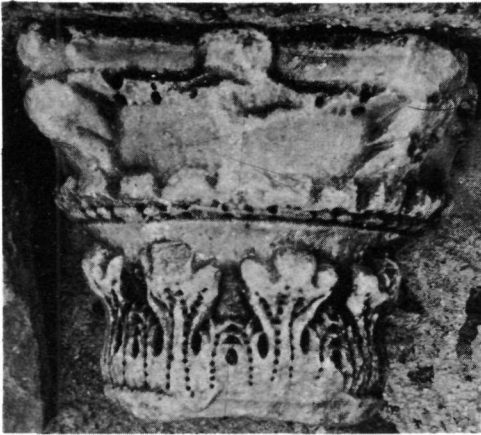
δ. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 24

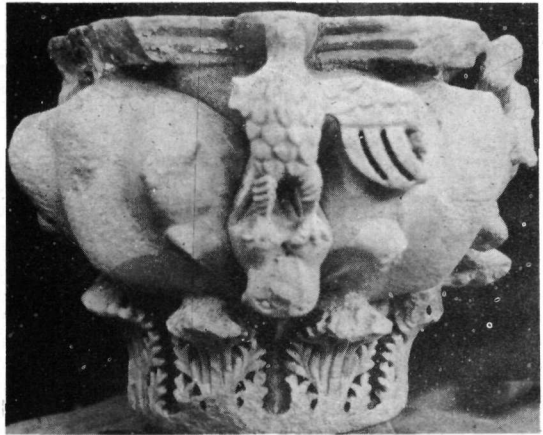
α Νησί. Ἄρ. Παραρτήματος 39

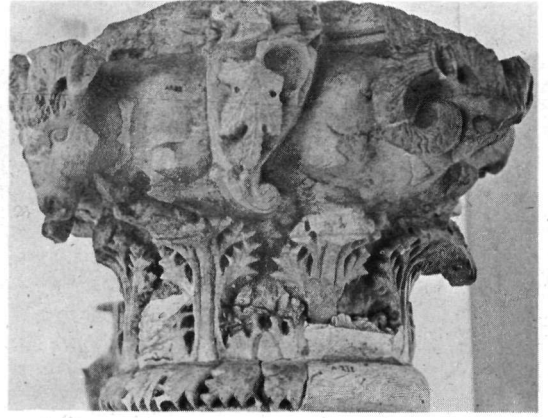
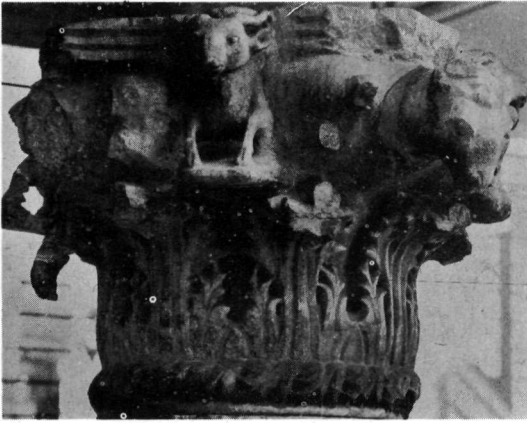
β Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 23

γ Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 15

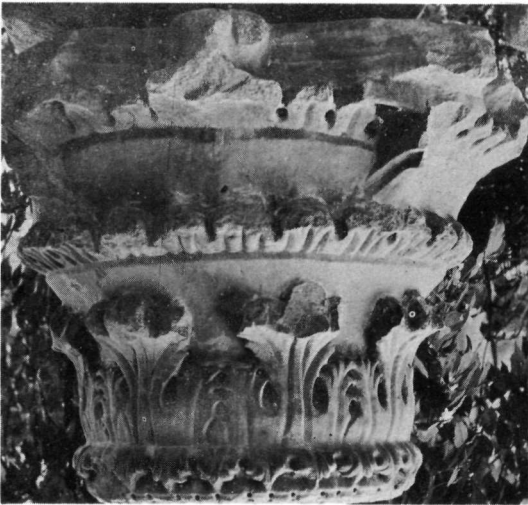

δ. Βέροια. Ἄρ. Παραρτήματος 6

α. Ἀμφίπολις. Ἄρ. Παραρτήματος 3

β. Ἀμφίπολις. Ἄρ. Παραρτήματος 3

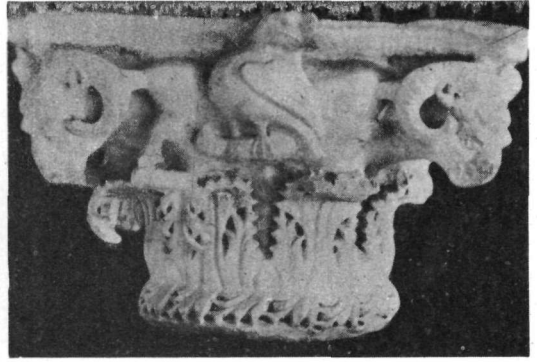
Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 17

δ. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 19

α. Γαλατίς. 'Αρ. Παραρτήματος 7

β. Γαλατίς. 'Αρ. Παραρτήματος 7

γ. Θηβαι Φθιώτιδες. 'Αρ. Παραρτήματος 25

δ. Φίλιπποι. 'Αρ. Παραρτήματος 49

α. Ἀθήναι. Ἄρ. Παραρτήματος 1

β. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 21

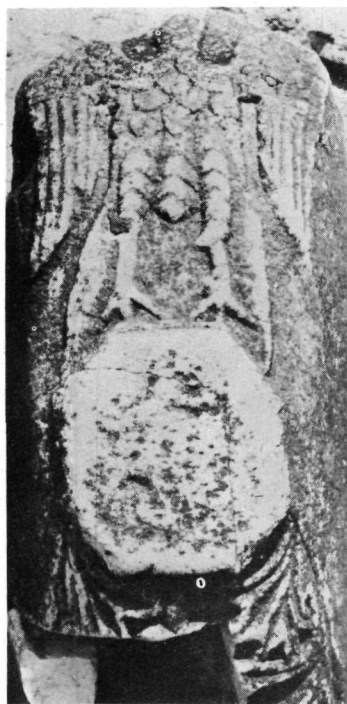
γ. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 12

δ. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 12

α. Έδεσσα. Ἄρ. Παραρτήματος 10

β. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 22

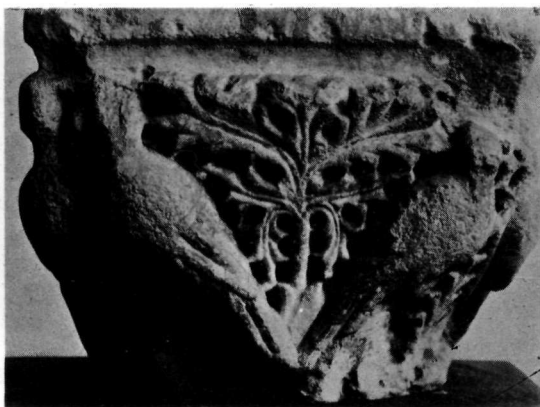
γ. Μάνη. Ἄρ. Παραρτήματος 37

δ. Αιανή. Ἄρ. Παραρτήματος 50

α. Καλαμάτα. Ἄρ. Παραρτήματος 59

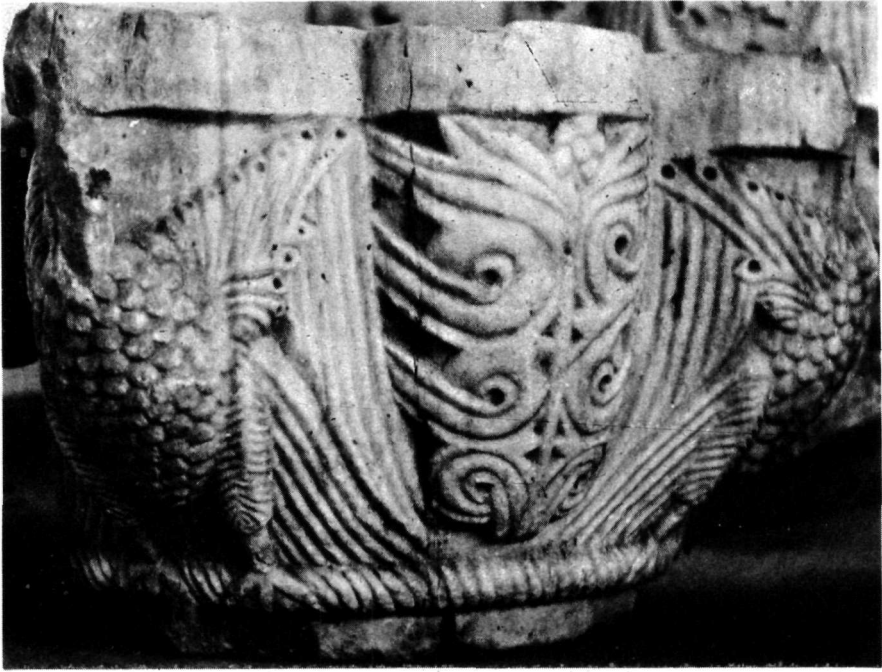
β. Κωνσταντινούπολις. Ἄρ. Παραρτήματος 65

γ. Μάνη. Ἄρ. Παραρτήματος 69

δ. Μάνη. Ἄρ. Παραρτήματος 70

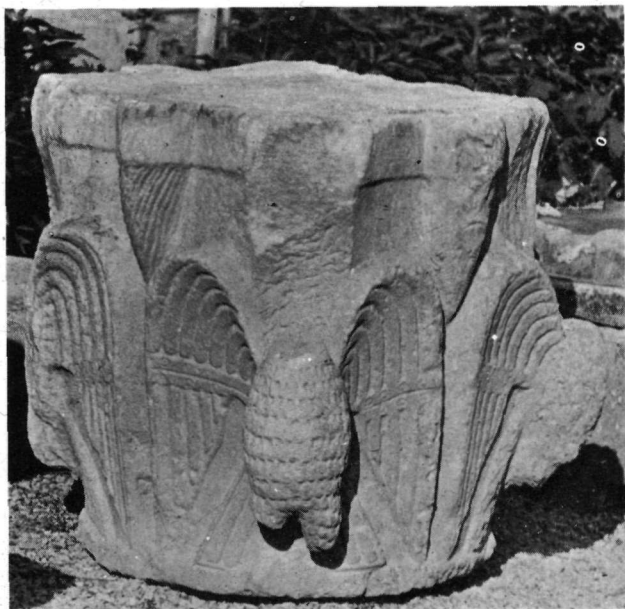
α. Νικόπολις. Ἄρ. Παραρτήματος 73

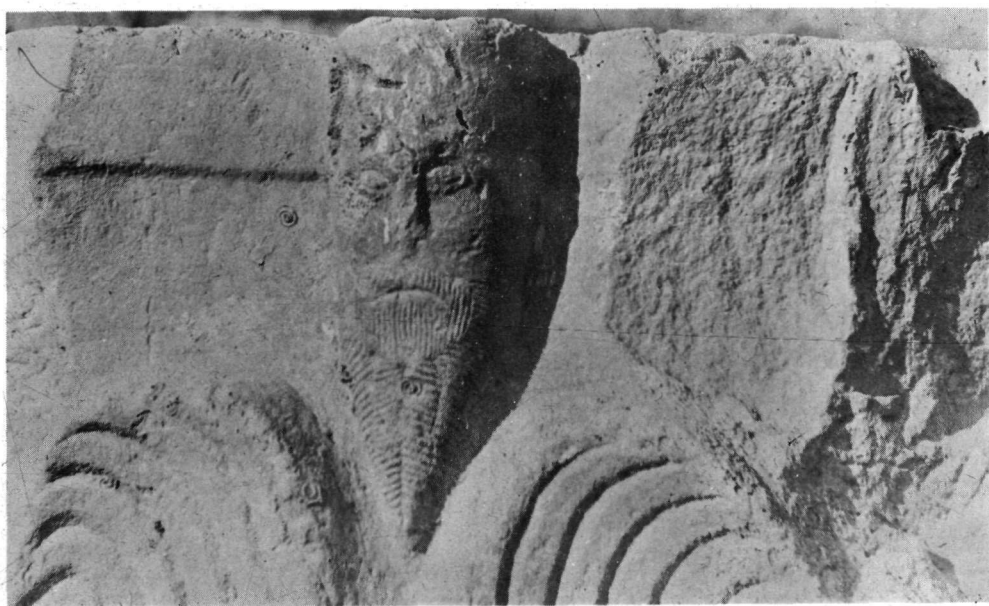
β. Τεγέα. Ἄρ. Παραρτήματος 76

γ. Τεγέα. Ἄρ. Παραρτήματος 76

α. Βόλος. Ἄρ. Παραρτήματος 54

β. Βόλος. Ἄρ. Παραρτήματος 54. Λεπτομέρεια εἰκ. α.